

Բ. ՁՐՋԱՆ

ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐ ԳՐԱԿԱՆ ՈՒԹԻՒՆ

Ա մաս

Արեւմտեան գրականութիւն

1. ՆԱՀԱՊԵՏ ՌՈՒՄԻՆԵԱՆ

(1819—1876)

Մ. Մամուրեան—Հայկական նամականի, Ջմիւռ-
նիա 1872, էջ 242—246:

Ե. Օսեան—Ռուսինեան, իր կեանքն ու իր գոր-
ծերը, Մասիա 1892, էջ 216, 241, 257:

Հրպեա—Նահապետ Ռուսինեան, Գեղարձի 1902,
էջ 43—44:

Տ. Վ. Քորգոմեան—Բժիշկ գոկո. Նահապետ Ռու-
սինեան, Հանդ. Ամս. 1902—3:

Արեւմտեան գրականութեան առաջին սահ-
միրան Նահապետ Ռուսինեանն է:

Արեւմտեան աշխարհարարն սկսել էր գրի
առնուել առաջին անգամ ժՔ. դարի սկզբ-
րում. բայց նա այդ ժամանակ ուրիշ բան
չէր, բայց եթէ Պօլսի սամիկ բարբառը, աղ-
ճատ ուղղապատիկամբ և թուրքերէն բառե-
րով ու ձևերով լի: Առաջին անգամ 1839-ին
Ջմիւռնիայի Շահմարան թերթը սկսում է ու-
շադրութիւն գարձնել լեզուի մաքրութեան վը-

բայ, թուրքերէն բառերի տեղ դնում է հայերէն բառերը, թրքարանութիւնները աշխատում է վերացնել, ուղղագրութիւնը համաձայնեցնում է գրաբարի ուղղագրութեանն այսպէսով նոյն սամիկ բարբառին տալիս է գրական լեզուի կերպարանք:

Լեզուի մշակութեան գործը՝ տարածուելով հետզհետէ աւելի լայն շափերով, շարունակուում է տանկակ տարիներ: Նրա ասպարէզը սակայն շատ անձուկ է. նա գործածական է միայն իրրե հասարակ ժողովրդին դիմելու պիտոյք, գրականութեան ստորին ստիճանի վրայ, միայն լրագրութեան մէջ: Գրականութեան լեզուն գրաբարն է, որ մշակում են գրագէտները. բանաստեղծութիւն, դիալոգիւն, պատմութիւն, ամէն ինչ գրաբար միայն կարելի է գրել: Գաղտնում մանուկը հէնց առաջին օրից գրաբար է սովորում, և աշխարհաբարը իրուունք չունի կրթական գործի մէջ մանկու:

Հետզհետէ կոկուելով ու դեղեցկանալով, երբ սամիկ լեզուն հասնում է արդէն կատարեալ վիճակի, երբ այլ ևս ընդունակ էր նա գրական բարձր սեւերի մշակութեան, նոր գրողների մի ստուար խումբ, երեսպական զաղափարներով մնուած և ժողովուրդի պէտքերին ու պահանջներին դիտակից, կոխ է յայտարարում գրաբարի դէմ, պահանջում է ասպարէզը տալ աշխարհաբարին:

Այսպէս է բացուում գրաբարեանների և աշխարհաբարեանների զրսպայրարը:

Այս մարտիկներէ շարքում, նոր գաղափարներէ իբրև առաջին բարոզիչ, փայլում է Ռուսինեանը:

Նահապետ Ռուսինեանը ծնուել է Կեսարիոյ էֆրէզիէ գիւղում, 1819 թ. սեպտ. 28-ին: Նրա հայրը պատի վերայ նկարող էր, շատ յաջող իր արուեստի մէջ, այնպէս որ մինչև իսկ դաճնում է պալատական նկարիչ, յետոյ վաճառական: Նահապետը մինչև 10 տարեկան հասակը սովորում է էֆրէզիէի մէջ՝ հօրը բաց արած դպրոցում, տեղացի մի սարկաւազի մօտ, և յետոյ հօրը հետ գաղթում է Պօլիս ու մանում Իւսկիւտարի դպրոցը, ուր մեծ յառաջդիմութիւն է ցոյց տալիս գրարար հայերէնի և ֆրանսերէնի մէջ: Դպրոցը աւարակուց յետոյ՝ հօրը մահուան սրտաճառով ընկնում է կարօտ վիճակի մէջ և մի թուրք փաշայի մօտ վարում է ֆրանսերէնի թարգմանչութեան պաշտօն: Բայց շուտով բարերարների պաշտպանութեամբ թողնում է այդ արհեստը և ուսումը շարունակելու համար գնում է Պարիզ: Այնտեղ վերջացնում է միջնակարգ ուսումը, յետոյ մանում բժշկական համալսարան, որը աւարտում է փայլուն քննութեամբ:

Ռուսինեանը, որչափ որ հետևում էր բրժշկութեան, բայց աւելի սէր ունէր դէպի գրականութիւնը, պատմութիւնը և հասարակական գիտութիւնները. և միշտ գնում էր լսել այն պերճախօս անձերին, որոնք Լուի Ֆիլիպ թու-

գաւորի ժամանակ Ֆրանսիայի փառքն էին կազմում և որոնք ծնեցին 1848-ի Ֆրանսիական յեղափոխութիւնը ևամարտին, Հիւզօ, Շատօրրիան, Թիէն, Գիլզօ և այլն, իրենց հրաշունչ ճաւերով վասեցին Ռուսինեանի սիրարը. անսաւ նա Փետրովարի, Յունիսի և Գեկտեմբերի յեղափոխութիւնները, որոնք աապաղեցին թաղաւորութիւնը, հիմնեցին ընդհանուր բուէարկութիւն, տարածեցին սահմանադրական գաղափարը և աւելի նախադաւուրութիւն տուին ժողովրդի քան թէ ազնուականների ձայնին: Ռուսինեանը սկանատես լինելով այս շարժումներին, անդրադարձաւ հայ իրականութեան վրայ. մեր կեանքը համեմատեց Ֆրանսիական ազնուապետութեան հետ, անսաւ որ այստեղ էլ իշխողը կզերն ու ամիրան է, այստեղ էլ տիրում են այն հին կարգերը, որոնց ջնջիլու համար արիւն թափեցին Ֆրանսիայիք, այստեղ էլ ձայն չունի ժողովուրդը, ռամիկ, ազէա ու անտեսուած, նրա լեզուն անգամ ուրհամարհուած է: Եւ ցանկացաւ Ֆրանսիական յեղափոխութեան բարիքները մեր մէջ էլ տարածել, մեր կեանքին էլ աալ Սահմանադրական կազմակերպութիւն:

Ռուսինեանը յեղափոխական էր մինչև իր հոգու խորքերը. նրա համոզումն այն էր՝ թէ մի ժողովուրդ յեղափոխելու համար՝ ուէաք է յեղաշրջել նրա կեանքի բոլոր երևոյթները միանգամայն: Այս պատճառով հէնց առաջին օրից նա ձեռք առաւ հայոց լեզուն, զիրը և առմարը՝ ո-

բոնց ցանկանում էր տալ նոր կարգ ու կանոն: Այս խնդիրներէ ուսումնասիրութեան համար Ռուսինեանը՝ բժշկական ուսումն ավարտելուց յետոյ մտում է Պարիզում մի քանի տարի Այս ժամանակ Պարիզ էին հաւաքուած Տաճկահայոց լուսագոյն մտաւոր ներկայացուցիչները. այնտեղ էին Պարտիզպանեան, Մխարեան, Կ. Ի. Թիւճեան, Գ. Այվազովսքի, Նար-պէյ, Մերէնց և այլն. այնտեղ էր Մուրաանան վարժարանը: Ռուսինեանի նախաձեռնութեամբ հիմնուած է Այրարատեան ընկերութիւնը, որի նպատակն էր նպաստել ազգային յառաջդիմութեան:

Պարիզում Ռուսինեանը պատրաստուած է իր Ուղղախօսութիւնը, Տարեցոյցը և Գեղազրութիւնը:

Ուղղախօսութիւնը հայերէն աշխարհաբար լեզուի քերականութիւնն է: Ինչպէս գիտենք, մինչև այն ժամանակ, հայերէն լեզու համարուած էր միայն դրաբարը և այս պատճառով աշխարհաբարը դանուած էր բոլորովին արհամարհուած վիճակի մէջ: Ոչ ոք նրա վրայ ուշադրութիւն չէր դարձնում: Ընդարիտ է թէ արդէն 10-15 տարի էր, որ աշխարհաբար լեզուով գրքեր ու թերթեր էին հրատարակուած, բայց նա գուրդ էր գրական լեզուի ճշտութիւնից ու կանոնաւորութիւնից: Նա գեո քերականութիւն չունէր, և իւրաքանչիւր գրողի քմահաճոյքը իրեն համար կանոն էր: Ռուսինեանը իր Ուղղախօսութեամբ սյդ անկարգ լեզուն ուզում է կարգի ու կանոնի տակ դնել:

Ամէնից առաջ Ռուսինեանը գրարարի դէմ է. նա ընդունում է գրարարի վսեմութիւնը, ճութութիւնը, բայց դարձնել նրան ընդհանուր խօսակցական լեզու, ինչպէս յոյս ունէին մսիկոսանդ գրարարեանները, համարում է յուսախարութիւն: Եւ ինչպէ լարել ուժերը, աշխատանք թափել այդ անկարելի բանին համար, մինչդեռ ժողովուրդը բազմաաեսակ անհրաժեշտ պահանջներ ունի: «Ան վսեմ ու հարուստ գրարանն անկարելի է ազգին ընդհանրութեանը լեզու ընէլ... սր Հայագգի Հ'ուզէ գրարանն իր ազգին բերնէն լսէլ. սակայն սր յառաջագէմ կ'ուզէ սուտ յուսով ինք 'զինք խարէլ անկարելի բանին համար՝ ու անգին ընէլիք հարկաւոր բանը զանց ընէլ»:

Այնու ամենայնիւ Ռուսինեանը բոլորովին բարձիթողի չի անում գրարարը. նա քայլ առ քայլ հեռուում է նրան, և ուր սր կարելի է՝ փոխ է առնում նրանից, առանց շեղուելու աշխարհարարի ընդհանուր կանոններից: Ռուսինեանի առաջնորդող սկզբունքն է միաձեւութիւն, պարզութիւն և տրամաբանութիւն: Այս երեք օրէնքների համաձայն մտցնում է լեզուի մէջ բազմաթիւ փոփոխութիւններ: Անկանոն հարմարները, չորբորդ լծորդութիւնը և անկանոն բայերը ջնջում է, ձգտելով մէկ հարմարան և մէկ խոնարհման գաղափարին: Ուղղագրութեան մէջ աւելի ուժ է տալիս է և վ՛ տառերին՝ փոխանակ և և լ: —ութիւն վերջաւորող բառերը հարմարում է օրինակի համար, «հայութիւն, հայութիան,

հայութենէն, հայութիամբ»։ յոգնակին գրում է էր, նէր։ Դերանուններն անգամ ուզում է ենթարկել սովորական կանոններին. հսկովում է՝ «նա, նաոր, նակէ, նաով, նասնք, նասնց» և այլն։ Նախապատուութիւն տալով համառօտ ձևերին, կրճատում է բառերը, սղում է նրանց. այսպէս օր. թուականները դարձնում է «մի, երկ, եռ, քառ, միորդ, երկորդ, ետորդ, քառորդ»։ միւս բառերից յիշենք՝ «անց (առանց), ուսմական (ուսումնական), բառցոյց (բառարան)» և այլն։ Անցողականի վերջաւորութիւնն է ուցէլ. օր. հասուցէլ, ուսուցէլ (հասցնել, ուսուցանել)։ Բայերի մէջ անորոշի վերջաւորութիւնը պահում է անփոփոխ. օր. «փափարբլով, փորձէլ, փորձէցին, սիրէլու» և այլն։ Գրում է «խրաբանձիւր», որովհետեւ կարծում է թէ կազմուած է «անձնիւր» բառից։

Այս լեզուն՝ որ Ռուսինեանը դնում է նոր հիմքերի վրայ, կոչում է արմէնէրէն (նոր հայերէն), մինչդեռ գրաբարը կոչում է նայերէն։

Տարեցոյցի մէջ Ռուսինեանը ընդունում է ֆրանսիական տաղին հասարակապետութեան տոմարը, ուր տարին սկսում էր մարտի 21-ից, իւրօրանշիւր ամիս ստանում էր նոր անուն՝ փոխանակ չին լատինական անիմաստ անուններին, և սենհնում էր միայն 30 օր։ Ռուսինեանը ճարպիկ կերպով հայերէնի է թարգմանում այս անունները և առաջարկում է ընդհանուր դարձածութեան։ Այս անուններն են՝ սկսած ապրի-

լից՝ «բուսին, ծաղկին, մարդին, հնձար, աօթար, պաղար, կթճէ, թափօն, միղօն, ձիւներ, սաւնիք, մրրկիք»:

Ռուսինեանի բարենորոգչական կուսակց արջնպէս սաստիկ էր, որ մինչև անգամ չի խնայում հայերէն տառերին և զնկարգրութեան տեսակով աշխատում է հեռակէ կարողական (լատին) վայելչադրութեան, և հայերէն գրերին տալ նոցա գեղեցիկ ձևերը:

Ռուսինեանը մնում է Պարիզում մինչև 1851 թիւը և այնտեղ ամուսնանալով մի Ալլապպի օրիորդի հետ՝ մօրը ստիպմամբ վերադառնում է Պօլիս:

Պօլսում այս ժամանակ սկսում էր ազգային վերանորոգութեան գործը:

Երկու գլխաւոր հոսանք կամ կուսակցութիւն կար ազգի մէջ. առաջին՝ ամիրաների և հրկրօրդ՝ ժողովուրդի կուսակցութիւնը: Ամիրաները յենուած իրենց հարստութեան և իրենց պաշտպան թուրք փաշաների իշխանաւորութեան վրայ, իրենց ձեռքն էին առել ամէն ազգային գործ և ամէն ինչ անօրինում էին իրենց քմահաճոյքի համաձայն: Նոքա հալածում էին արժանաւոր անձերին, և իրենց բարեկամներին միայն բարձրացնում էին պատրիարքական, առաջնորդական և ուրիշ ազգային պաշտօններ: Միւս կողմից ժողովուրդը, արհեստաւորների խմբակցութիւնները, զբոսուած ամիրաների բռնակալութիւնից, կռիւ էին բարձրացրել նոցա դէմ և

վերջապէս յաջողել էին ազգային գործերի մատակարարութեան համար գումարել տալ Երեսնից ժողովը, ուր 16 ձայն ամիրաներինն էր և 14 ձայն հասարակ ժողովրդինը: Երեսնից ժողովին յաջորդեցին Հոգևոր և Գերագոյն ժողովները՝ որոնք նիստ գումարելով Պատրիարքարանում, վարում էին հայոց ազգային (քաղաքային) և կրօնական գործերը: Պարիզի մտաւոր ուժերը Պօլիս դարձան և սկսան ծառայել ազգային լուսաւորութեան: Իւթիւճեան հիմնեց Մասիս թերթը, որ խոշոր դեր ունեցաւ հայ ազգի վարչութեան, լեզուի ու կրթութեան գործի մէջ: Հիմնուեցաւ առաջին Ուսումնական խորհուրդը, որի պաշտօնն էր յատկապէս հսկել հայ դպրոցների և կրթութեան ծաւարման վրայ:

Ռուսինեանը դառնալով Պօլիս, ընտրուեցաւ անդամ Ուսումնական ժողովի, ուր ունեցաւ նշանակելի մասնակցութիւն: Այս միջոցին հրատարակութեան սուաւ նա իր Ուղղախօսութիւնը (1853):

Ռուսինեանի Ուղղախօսութիւնը մեծ յուզում յառաջ բերաւ կրօնական ու պահպանողական դասակարգի մէջ. նրա մտքած փոփոխութիւնները հայերէն լեզուի մէջ, աշխարհաբարի համար պահանջած իրաւունքները այնպէս տարօրինակ թուացին, որ շատերը զրկուելով նրա դէմ և համարելով լեզուն իրքև կրօնական անբռնարարելի ստացուածք, պահանջեցին պատրիարքից նզովել Ռուսինեանին: Այս բանա-

գրութիւնը դեռ տեղի չունեցած՝ Հոգևոր և Գե-
րագոյն ժողովները պիջան մի քիչ և հրաման
արձակեցին որ Ազգային ուսումնական խորհուր-
դը մի յանձնաժողով կազմէ՝ Ռուսինեանի գիր-
քը քննելու և սրբազրելու համար։ Այս յանձնա-
ժողովին մասնակից էր նաև Ռուսինեանը։

1854 թուին՝ նոր ազատուած Յունաստա-
նը յանկարծ աստատարութեան դրօշը բարձրա-
ցրեց Օսմանեան կառավարութեան դէմ. այս ա-
ստատարութիւնը զսպելու համար կառավարու-
թիւնը ուղարկեց նշանաւոր պետական գործիչ
Փուաա վաշային, որին՝ իբրև անձնական բժիշկ
ընկերանում էր Ռուսինեանը։ Այսպէսով յանձ-
նաժողովի գործունէութիւնը ընդհատուեց։

Պատերազմը տևեց 6-7 ամիս, և այսբան
Քամանակ Ռուսինեանը գործում էր բանակում։
Պատերազմից յետոյ վերադարձաւ Պօլիս և սկը-
սաւ Քարգմանել Ֆրանսիացի յայտնի գրող
Էմէ-Մարակնի «Մայրերի դաստիարակութիւնը»,
որը մինչև այժմ անտիպ է մնում։ Քիչ յետոյ
հրատարակեց Տարեցոյցը (1855 թ.)։

Ինչպէս Ուղղախօսութիւնը, նոյնպէս և Տա-
րեցոյցը սակաւաթիւ պաշտպաններ միայն ու-
նեցաւ. իսկ ամբողջ պահպանողական կուսակ-
ցութիւնը, միանալով ամիրայական և կրօնական
դասակարգերին, ոտքի կանդնեց. Ազգային Հո-
գևոր ժողովը հռչակեց Ռուսինեանին հերետի-
կոս և առանձին պարսաւազրով արգելեց այդ
գրքերի վաճառումը։ Միւս կողմից հրաման ար-

ձակեց որ հայ տպարանները իրաւունք չունե-
նան այսուհետև տպագրելու որևէ գիրք, առանց
կանխաւ ստանալու Հոգևոր ժողովի հաւանու-
թիւնը:

Այս նոր գրաքննութիւնը, տպագրական
դործի կաշկանդումը, խօսքի ազատութեան բըռ-
նաբարումը մեծ գրգռում տոռջ բերին ազա-
տական կուսակցութեան մէջ, որոնք միացեալ ու-
ժերով ստքի կանգնեցան՝ չափ դնելու համար
կղերի և ամիրաների ստնձգութեանց: Յակոբիկ
Կրճիկեան, Սերվիչէն, Ռուսինեան, Տատեան,
Օսեան, Պալեան և Աղաթօն այս կուսակցու-
թեան պարագլուխներն էին: Բազմաթիւ խոր-
հրդակցութեանց ու դադանի ժողովների մէջ վեր-
ջապէս կազմուեցաւ Տաճկահայոց Ազգային Սահ-
մանադրութիւնը, 1848-ի Ֆրանսիական յեղա-
փոխութեան սահմանած սկզբունքների համա-
ձայն, այն է՝ Եանհատական իշխանութեան սահ-
մանափակումը ժողովրդական քուէով: Պատրի-
արքի նախագահութեամբ կազմուեց մի Ընդհա-
նուր ժողով, որ քննեց ու վաւերացրեց այս
Սահմանադրութեան կանոնադիրքը: Ամիրաները
մէջ ընկան, ձգձգեցին, կառավարութեան տոռջ
չարախօսելով՝ չթողեցին որ վաւերացուի, բայց
վերջապէս երբ ժողովրդի բազմութիւնը պատ-
րիարքարան խուժելով՝ ցած սուաւ պատրիար-
քին, Տէրութիւնն էլ համակերպեց և սուաւ իր
վաւերացումը (1860):

Նորակազմ Սահմանադրութեան հոգին, նրա

ամենագործունեայ անդամը դարձաւ Ռուսին-
եան:

Սահմանադրութեան հաստատութիւնից մի-
այն մի ամիս էր անցել. յանկարծ բռնկում է
Լիբանանի ապստամբութիւնը: Ռուսինեանը՝ որ
ընտրուել էր Կայսերական բժշկական ընկերու-
թեան անդամ և Սպարապետական հիւանդանոցի
բժիշկ, ստիպուում է ընկերանալ Ֆուատ փաշա-
յին, որ Օսմանեան բանակի գլուխն անցած
զնում էր զսպելու ապստամբութիւնը: Նստուկ-
ոնի միջամտութեամբ շուտով վերականգնում է
խաղաղութիւնը. Լիբանանը ստանում է կիսան-
կախ կառավարութիւն, քրիստոնեայ կառավար-
չով: Առաջին կառավարիչն է լինում մի հայ փա-
շայ: Կազմուում է մի յանձնաժողով, որի անդամ
է նշանակուում նաև Ռուսինեանը: Նրա պաշ-
տօնն էր գտնել բոնի մահմետականացրած քրիս-
տոնեաներին և դարձնել իրենց նախկին կրօ-
նին: Ռուսինեանը յաջողութեամբ կատարում է
իր վրայ ծանրացող պաշտօնը, և երբ ամէն ինչ
խաղաղուում է, նա եւ է գառնում Պօլիս: Նա
այս անգամ այցելում է Կիպրոսը և Կիլիկիան,
ծանօթանում է այս երկրի կարիճ հայերի հետ
և նրանցից ներշնչուած գրում է «Երբոր բացուին»
ղեղեղիկ երգը:

Այդ օրուանից սկսաւ Ռուսինեան իր մե-
ծագոյն գործունէութիւնը Ազգային վարչութեան
մէջ. նա ամբողջապէս նուիրուեց ազգին: Երբ
ներքին կռիւների պատճառով Տէրութիւնը ջըն-

ջից Սահմանադրութիւնը, ինքն էր մէկը այն զլխաւոր աշխատողներից՝ որոնք եւ խլեցին նրան կառավարութիւնից: Ինք եղաւ որ առաջին անգամ մտցրեց մեր մէջ ապակեգրոնացման զազափարը և նոյնը ջանաց տարածել գաւառներում: Քանի քանի անգամ նա ընտրուեց Ազգային ժողովի ատենապետ, Սահմանադրական օրինադրքի քննիչ, կազմեց վարչական ժողովների ներքին կանոնադրութիւնը, և բոլորական սահմանադրական երկիրների ժողովական կարգ ու կանոնը մտցրեց մեր մէջ, նոցա ատենական բառերը ճարտար կերպով հայերէնի թարգմանեց և գործածութեան մէջ մտցրեց: Բազմաթիւ են այն ճառերը՝ որ խօսեց Ռուսիաները Ազգային ժողովում՝ իր զազափարների և սկզբունքների պաշտպանութեան համար: Անուանի են սոցա մէջ երուսաղէմի պատրիարքի ընտրութեան, էջմիածնի, Սսի և Աղթամարի հարցի, և Ազգային տարքի առթիւ խօսած ճառերը:

Երեք հիմնական սկզբունք է տեսնում Ռուսիաների բովանդակ գործունէութեան մէջ. հակակղերականութիւն, ժողովրդասիրութիւն և սկզբունքի մտլութիւն: Մինչև սահմանադրութիւնը հայ մտաւորականներից շատերը հակառակ էին կղերական դասակարգին. երբ Սահմանադրութիւնը հաստատուեցաւ և դասակարգերը այլ ևս վերացան ու ամէն ոք օրէնքի տրամադրութեան ենթարկուեց, հակակղերականներն էլ զիջան և օրից օր հաշտութեան ու համագործակ-

ցութեան ճանապարհի մէջ յառաջդիմեցին: Ռուսինեանը միայն մնաց մինչև վերջ էլ անողորմ Ազգային ժողովում մի օր նա գոչում է եկեղեցականների երեսին. «Ռուք, դուք, դձուք էք հայութեան ամէն դժբախտութիւններուն ծնողը»: Ընդհակառակը ժողովուրդի համար մի առանձին սէր, մի առանձին գուրգուրանք ունէր: Ամէն անգամ երբ «Ժողովուրդ» բառն էր արտասանում, նրա աչքերի մէջ մէկ ուրիշ ցոլք էր փայլատակում. «Ժողովուրդ, գոչում է նա Ազգային ժողովում, դձու ես տէրը, քու հրամանիդ պիտի հնազանդին ամէնքը»:

Ռուսինեանը սկզբունքի մոլի մարդ էր. նա մինչև որ չբացատրէր մի որևէ գործի սկզբունքը, մինչև չէր նրա զանազան մասերի վրայ կատարեալ համոզում չգոյացնէր, չէր ձեռնարկիլ նրա գործադրութեանը: Բայց մի անգամ որ համոզուեց, այլ ևս աշխարհիս ոչ մէկ գորութիւնը, ոչ մէկ հանգամանք կարող էր նրան ետ կանգնեցնել, կասեցնել իր մտքից: Այս անյողորդ սկզբունքին միացնում էր նա կամքի ուժ և ճարտասան լեզու: Իբր գեղեցիկ, կորովի ճառերի մէջ նա ոչ թէ սրտին, այլ մտքին էր խօսում: Փաստերով, ապացոյցներով կուում, պատճառաբանում, համոզում էր իր ունկնդիրներին և աշխատում էր իր դրած սկզբունքը լիովին ընդունել տալ նրանց, առանց զիջումների: Չէր թոյլ տալիս որ իր պահանջներից մի տառ, մի կէտ անգամ մոխուրի, յապաւուրի

Այս խօսքերով պէտք չէ կարծել թէ Ռուսինեանը յամառ էր. ոչ նա լսում էր ուշադրութեամբ իր հակառակորդների բոլոր կարծիքները և երբ տեսնում էր թէ նոքա անգօր են ջրհլու իր սկզբունքը, այն ժամանակ իրն էր պաշտպանում: Ահա թէ ինչպէս է բացատրում Ռուսինեանը իր այս գործելակերպը՝ հետևեալ զեղեցիկ դրական հատուածում:

«Եւս չ'եմ սիրեր ամենինն ոչ զոր խտրել իմ կողմս բաշել. նախ՝ կողմ չ'ունիմ, եթէ կողմ մը կայ, անի ինձի համար՝ իրաւանց կողմն է, և ամենուն հետ իմ ալ յայն կողմը հասնիլ է փափաքս. ամենայն ճանապարհ որ հոն կը տանի՝ բարի է ինձի համար. առանց կրից, որպէս առանց նախապաշարման, ես ամենուն հետ կը քայլեմ. ամենուն ալ ցուցած ճանապարհէն կ'երթամ՝ ցուցնողին առաջնորդութեամբը և անոր ձեռքէն սիրով բռնած. ճանապարհին խոչընդոտները մէկդի ընելու, դժուարութեանց յաղթելու՝ ես ալ իմ կողմէս կ'օգնեմ բոս կարի, զայս երկն ալ մինակ անոր չ'եմ ձգեր. և չ'եմ ձգեր զայն ձեռքը զոր մէջ մը բռնեցի՝ մինչև որ ցանկացեալ նպատակին չը հասնինք մէկտեղ: Եթէ հասնինք, եթէ կրցանք իրաւանց տաճարին դուռը ձեռք առնուլ, կը մտնենք, և հոն՝ ես կը խոնարհիմ արդարութեան երկրպագելի պատկերին և անոր լուսապայծառ տեսլեանն առջև, և զիս հոն տանող ձեռքը ջերմեաւանդ սրտիւ կը համբուրեմ: Իսկ եթէ՝ Աստուած չ'ընէ, անեղ պողոտայի մը մէջ ընկնինք, դուխնիս տպառածի զայ կամ ոտքերնիս խորխորատի մը բերան, և ալ ճար չ'ըլլայ անդին անցնելու, ես իմ ու-

դեկիցս հոն՝ այն դժնեայ յուսակառուր վիճակին մէջ չ'իմ կրնար լքնել, նորէն ձեռքէն բռնած՝ ետ դառնալ կը յորդորեմ և մէկ անգամ ալ իմ ճանապարհս փորձել կ'աղաչեմս:

Ռուսինեանը անսական աշխարհի մարդ էր. գործնական կեանքի յարուցած խոչընդոտներին, դարերի նախապաշարմանց և հնաւանդ սովորութեանց վրայ բնաւ ուշադրութիւն չէր դարձնում: Այս պատճառով է որ իր քարոզութիւնները անընդունելի մնացին, իր յօրինած հայերէնը ինքը միայն գործածեց, իր գործունէութեան մէջ նա շարունակ հակառակութեան հանդիպեց և համակերպել չուզելով՝ վերջապէս ստիպուեց հրաժարուիլ աղգային գործունէութեան ասպարէզից (1871):

Այս լռութեան ժամանակն էր որ նա հրատարակեց իր Տարեցոյցի երկրորդ տպագրութիւնը (1872), աստղաբաշխական, աստղադիտական և երկրաբանական քննութիւններով, Վիկտոր Հիւզօյի «Տիւրյ Պլաս» թարերդութեան ոտանաւոր թարգմանութիւնը՝ իր հայերէնով (1873), նշանակուեց կայսերական Բժշկական Համալսարանի վիլիստոփայութեան ուսուցիչ, որի համար էլ կազմեց առանձին գատաղիրք: Այս աշխատութիւնը այնպէս շտապ պատրաստեց նա և այնքան յոգնեց նրա վրայ, որ հազիւ ուարտած՝ ուղիղային կաթուած ստացաւ և մի գիշերուայ մէջ յանկարծամահ եղաւ (1876 նոյ. 29):

Ռուսինեանը թողել է շատ ձեռագիր աշ-

խառութիւններ, որոնք մեծ մասամբ մնում են անտիպ. այսպէս՝ ատենաբանութիւններ, ճառեր, ոտանաւորներ, նամակներ, բժշկական բառերի բառարան, թարգմանութիւններից՝ Լամարտինի Դաշնակները, Մտածութիւնները և այլն:

Նրա ոտանաւորների մէջ ամէնից զեղեցիկն է Կիլիկիան, որ հեղինակը գրել է Կիլիկիոյ մէջ ճամբորդած ժամանակ, հայրենի հողի ներշնչութեամբ: Այս երգը կազմուած է Ֆրանսիականի նմանողութեամբ, որի մէկ ուրիշ նուազ զեղեցիկ նմանողութիւնն ունի Պէշիկթաշլիանը՝ «Մինչդեռ յուսով խայտայ բնութիւն յետ դառնաշունչ ձմերայնոցն»: Կիլիկիան ազգային, տարածուած երգ է: Կիլիկիոյ հայերը՝ որ մեծ մասամբ տաճկախօս են, թարգմանել են նոյնը նաև թուրքերէնի (պիր աչբլսա եագ գաբուլար) և երգում են հայերէնի նդանակով:

Երբոր բացուին դռներն յուսոյ,
Եւ մեր երկրէն փախ տայ ձմեռ,
Զբնազ երկին մերս Արմենիոյ,
Երբ փայլէ իւր բազցրիկ օդեր,
Երբոր ծիծառն ի բոյն դառնայ,
Երբոր ծառերն հազնին աերև,
Տանկամ տեսնել զիմ Կիլիկիա,
Աշխարհ որ ինձ հաուր արև:

Տեսի գաշտերն Սիւրբիոյ,
Լեռան Լիրանան և իւր մայրեր,
Տեսի գերկիրն Իգալիոյ,
Վենետիկ և իւր կոնտոլներ,
Կզգի նման շիբ մեր Կիպրայ,
Եւ ոչ մէկ վայր է արզարև,
Դեղեցիկ բան զիմ Կիլիկիա,
Աշխարհ որ ինձ հաուր արև:

Հատակ մը կայ, մեր կենաց մէջ,

Ուր ամենայն իղձ կաւարտի.
Հասակ մը ուր հոգին ի տենչ
Յիշատակաց իւր կարօտի.
Յորժամ քնարս իմ ցրտանայ,
Սիրոյ տալով վերջին բարե,
Երթամ ննջել յիմ հիւլիկիս,
Աշխարհ որ ինձ հետուր արե:

Ռուսինեանը յաջող թարգմանիչ է: Թէև
թարգմանութիւնները հայ գրականութեան պատ-
մութեան մէջ առ հաւարակ տեղ չունին, բայց
Ռուսինեանի թարգմանութեանց մէջ կան մի քա-
նիսը՝ այնպէս գեղեցիկ, այնպէս պարզ ու բնա-
կան, որ կարծես թէ ինքնադիր լինէին:

Այս թարգմանութիւններից լաւագոյնը Ժօ-
զէֆին Սուլարիի Փառասենչ անուրջն է, որը
ամբողջապէս դնում եմ այստեղ իբր նմուշ:

Մին եղվար հող ունենայի՝ դիւր ըլլար, դար կամ
թէ ծործոր,
Վազուկ ջրբով՝ թէև բըշիկ, վըտակ ըլլար, ակ կամ
հեղեղ,
Մէջը մին ծառ կը արնկէի՝ ծիրանի, ծոր կամ
թէ խնձոր,
Մէջը մին հիւղ կը շինէի՝ աղիւս, եղեղ և
կամ բաղեղ:

Ծառիս վերե մին սիրուն բոյն՝ բրբղէ, փետրէ կամ
սիգանիւս,
Հանդիսս կուտար մին երգեցիկ՝ ճանրիկ, ճնճուկ
կամ ծիծառնիկ,
Հիւղիս ներսև հեշտ ընկողնիկ՝ սակախ, օրբան
կամ պրտուահիւս,
Հանդիսս կուտար մին մանկուհւոյ՝ թուխ, կասկա-
հեր կամ խարտեշիկ:

Մին եղվարէն հեկ չ'ուզեմ, շափս ըլլան ճիշտ թող
լոյս և սէր
Ամենագեղ կուսին գողարիկ՝ որ սիրաս ու աչս
չինքն գրուէր,
Եկանգուն կաց գու հող՝ կ'ըսէի՝ ահա ծընաւ նոր
աշալուրջ:

հարցնելու, ուր սրտեր կը կարդացվին: Ո՛ւր էն այն օրէրը որք զիշեր կըլլային և այն զիշերնհրը որ տիւ կըլլային և դեռ մեր խօսքերը չ'էին սպառէր և դեռ մեր սրտերը չ'էին յագէնար: Անցան այն երջանիկ ժամերը, կորուսի այն ցանկալի խօսակիցնէրս, դ'ոմանս ի յաւիտեան, աւանդ, և զոմն ի պանդըխտութեան... շատ եկաւ բախտին մեր երանութիւնը, բայց չ'անցաւ ու չ'անցնիր սրտէս անոնց յիշատակը՝ միակ սիւսփանքս, աղքատին մխիթար: Կրկնակ հառաչանքդ ու Տիմոթեայ (իւր թղթակիցներից մէկն է) ձայնն որ կը լսեմ երբ երբեմն, կարթնցնեն յիս այն յիշատակնէրը ու կակիծնէրս կը նորոգին: Ի՛նչպէս չ'ըլլամ առանձնամու, երբ կամուրջէն անցնիմ ու դառնամ ու այն խուժանին մէջ ձեռք մը չ'իլլայ ձեռքս սեղմէլու, ձայն մը ձայնիս և սիրտ մը սրտիս պատասխանելու: Շատ էն մարդիկ, լայն է աշխարհս, մարդիկ, աշխարհ, երկինք տաղտուկ էն աչքիս. չըզիտէմ ի՛նչ է ուզածս, սա կըզգամ որ հոգւոյս նեղ կը թըլի իր ջնջին ծրարը և զանի պատուէլ կը փութայ. բան մը չ'եմ տեսնէր որ զիս զրօսնէ, բան մը որ զիս աշխարհիս յարէ. չիք մօտս բարեկամ մը՝ որուն սիրտ բանամ, մարդոց արհամարհոտ ծիծաղին նիւթ չըտալու համար, այն, մարդոցմէ հետի և գուցէ վայրենացեալ՝ ես միւս ևս անբախտ կոչեալ ի սեզան կէնին՝ շիրմին հանգիստը կըսպասեմ...

Մի տար բարեկամ և չ'եմ հաւատար որ կարենաս տալ իմ երկար լուսթիւնս անտարբերութեան կամ թմբութեան մտերմական զգացիցս. ո՛չ ամենեին. այլ ծուլութեանս տուր քիչ մը կուզես նէ, բայց շատ մը շփութեան մտացս տուր. յուսահատութեանս, հոգւոյս այն քայքայեալ վիճա-

կին՝ զոր զիրը ու զրիչ չեն կարօղ ըսի
բացատրել. արդեօք հողին կը նկարվի,
զգայք կը դժվին. ցուր կը զգացվի, ձայ-
նը կը լսվի, բայց թղթի վրայ չեն առ-
նվիր:

Դու կը հառաչես, բարեկամ, ես կը
հեծեծամ. գրէ միշտ ինձի, կրկնէ յաճախ
հառաչանքդ. որպէս հեշտութիւնք կրկնու-
թեամբ կը սպասին, նոյնպէս և թախծու-
թիւնք կրկնութեամբ կը մեղմին. ինձի հետ
նամականէրդ մի համբէր. իս ազատ թող երբ
կարօղանամ գրէլու. վարէ իս իրրև հիւանդ
կամ իրրև զիզմ մանուկ. այսչափիկ ալ ինք-
նամոլութիւն ներէ ծիր բարեկամիդ՝ որ
քեզ պինդ կը սիրէ:

Սակայն Ռուսինեանի մեծադոյն արժանիքը
կազմում են իր օրէնքները և այս օրէնքների
առթիւ խօսած բազմաթիւ ճառերը, որոնք զըս-
նում են Ազգային ժողովի ասենագրութեանց
կամ գանազան թերթերի մէջ և որոնց համար
Ներսէս պատրիարքը առել է Ռուսինեանին
«Հայոց Օրէնսդիր Սօլօն» արտոսը: Ճառերից
զլիաւորը «Ազգային Հանգանակութիւն», աըպ-
ուել է առանձին գրքով և Ուղղախօսութեան
լեզուով (1865): Այստեղ Ռուսինեանը խօսում է
Ազգային տուրքի մասին: Ազգային տուրքը՝ պե-
տական հարկերից անկախ այն դումարն է՝ որ
Տաճկաստանի հայ ժողովուրդը բարոյապէս պար-
տաւոր է վճարել պատրիարքարանին, հայ ազ-
գային վարչական պաշտօնէութեան ծախսերը
հոգալու համար: Ռուսինեանը Ազգային տուրքը
հաստատում է պարտքի և իրաւունքի սկզբուն-

բի վրայ, որ Ազգային Սահմանադրութեան կանոնադրբի առաջին և հիմնական օրէնքն է: Ազգային տուրքը օրինաւոր պարտք է և ոչ թէ նուէր: Իշխանութիւնը ի նկատի ունենալով անհասանելի նիւթական կարողութիւնը, արդարութեամբ իւրաքանչիւրին ինկած բաժինը պիտի որոշէ, և անհասը այլ ևս իբր պարտք պիտի վճարէ այդ բաժինը և ոչ թէ իբր սպորմութիւն կամ բարեգործութիւն: Տուրքի բաշխման գործողութեան մէջ իբր գտաւար է նշանակում խիզճը, որով պիտի որոշուի իւրաքանչիւր անհատի կարողութիւնը. մինչդեռ աւելի արզար պիտի լինէր, եթէ հաստատուն վիճակադրութեան վրայ հիմնուէր ամէն ինչ: Ըմբոսաների, այսինքն Ազգային տուրքը չվճարողներէ համար իբր պատիժ որոշում է ազգային իրաւունքներէց զրկում:

Ռուսինեանի գործերը, ինչպէս ասացինք, մեծ մասամբ անախպ են, միւսները ցրուած այս ու այն թերթի կամ ժողովածուի մէջ: Գոցաամբողջական հրատարակութիւնը ապագայի գործ է:

2. ՄԿՐՏԻՉ ՊԷՇԻԿԹԱՇԼԵԱՆ

(1828—1868)

Մ. Մամուրեան—Հայկական նամականի. Զմբու-
նիս 1872, էջ 213—219.

Ս. Արիցեան—Իմ ծանօթութիւնը Պ. Պէշիկթաշ-
իանի հետ. Փորձ, 1877, № 1V, էջ
186—197.

Հ. Ս. Արեմեան—Հայ Հոսովմէական գրականու-
թիւն Բաղձավէպ, 1900, էջ 531—4.

Գ. Ալթունեան—Մ. Պէշիկթաշիան (քննադատա-
կան փորձ). Մուրճ 1902, № 11.

Լէօ—Յասաջարան Թիֆլիսի հրատարակութեան:
Ю. Веселовский—Армянские повты.

Ա. Զօղանեան—Մ. Պէշիկթաշիանի կեանքն ու
գործը. Փարիզ 1907 (ընդարձակ գործ,
որից արատապուստ մասեր ունին Անա-
հիս 1903, թ. 2—3 և Մուրճ 1905,
№ 5 7).

Մեծ շարժումները մեծ գործիչի պէտք ու-
նին. իսկ ամէն մի մեծ գործիչ պիտի մնայ ան-
զօր, եթէ չզանուին սրտեր՝ որ նրա ձայնին
արձագանգ տան, և բազուկներ՝ որ նրա գործին
գործակից լինին:

Դարերի զերութեան մէջ սարկացած հայու-
թիւնը ցնցել, թուրքական անշարժութեան մէջ
ոչ միայն ազգային ինքնագիտակցութիւնը, այլ
և մարդկային արժանապատուութիւնը մոռացած
հային ազգային ինքնուրոյնութեան գաղափար
ներշնչել, նրա վարչական ազատագրութեան
գործը պատրաստել, դա այնպիսի մի մեծ շար-

ժոււմ էր, որ շէր կարող մէկ անձի աշխատութեամբ յառաջ գալ: Այս պատճառով 50-ական թուականներէ շարժման զուխը մենք տեսնում ենք մի ամբողջ խումբ ազգային գործիչներէ, Ռուսինեան, Օտեան, Պալեան, Տատեան, Աղաթօն, Սէրվիչէն, Պէշիկթաշլեան, Ծերենց և այլն, որոնցից ոմանք զուտ վարչական գործունէութիւն են ցոյց տուել, միւսները վարչական ու գրական միանգամայն:

Պէշիկթաշլեանը վերջիններից է:

Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանը ծնուել է 1828 թուին, Պօլսի Օրթաղիւզ թաղում. նա հայ կաթուղի ընտանիքից էր, աղքատ ծնողների զաւակ: Մանուկ հասակում կորցրից իր հօրն ու մօրը՝ ժառանգական թոքախտից՝ որ բոյն էր գրել նոցա ընտանիքի մէջ: 11 տարեկան հասակում որբիկը տարուեցաւ Պաղուայի Մուրատ-Ռափայէլեան վարժարանը, ուր շուտով ցոյց տուաւ իր գրական ընդունակութիւնը: Վարժարանն աւարտելուց յետոյ՝ միաբանների յատուկ հրաւերով՝ մտաւ Վենետիկի Մխիթարեան վանքը, աւելի կատարելագործուելու համար: Այստեղ մնաց մի քանի ամիս և յետոյ ուղղակի վերադարձաւ Պօլս:

Իտալիան մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ Պէշիկթաշլեանի վրայ. գեղարուեստի այս հայրենիքը աւելի կրթեց, նրբացրեց ու կատարելագործեց նրա բնածիր ճաշակը: Եւրոպական գրականութեան զուխ-գործոցները, թատրոնը, նկար-

չութիւնը, երաժշտութիւնը, զեղարուեստից հո-
յակապ թանգարանները և վերջապէս հերոսական
բարքերը, կենցաղավարութիւնը, բաժան բաժան
եղած Իտալացոց ընդհանուր ազգային քաղա-
քականութիւնը, ազատասիրութիւնը և ջերմ
հայրենասիրութիւնը լցրեցին Պէշիկթաշիեանի
հոգին համանման գգայումներով:

Մենք ճանաչում ենք Պէշիկթաշիեանին իր-
բե գրագէտ ու բանաստեղծ միայն. բայց Պէշիկ-
թաշիեանը մի առաջնակարգ ազգային գործիչ է,
որ խոշոր դեր է կատարել հայ ազգի ընդհա-
նուր դաստիարակութեան, ազնուացման, քաղա-
քակրթութեան, մէկ բառով հերոսացման հա-
մար:

Մինչև այն ժամանակ մեր ժողովրդի մէջ
տիրում էին կոպիտ ասիական բարքերը: Մենք
մի ազգ չէինք, այլ մի համայնք, իրարու հակա-
ռակ և իրար մէջ իսկ անմիաբան երեք կրօնա-
կան հասարակութիւններից բաղկացած: Լուսա-
ւորչականները հայ չէին համարում իրենց այլա-
զաւան եզրայրներին, կաթոլիկները իրենց
Ֆրանկ էին համարում, իսկ բողոքականները՝
անգլիացի կամ ամերիկացի: Հայ լեզուն չունէր
ընդհանուր գործածութիւն. կաթոլիկը խօսում
էր զուտ թուրքերէն, ամօթ համարելով գործա-
ծել հայերէնը՝ որ լուսաւորչականի լեզու էր ըն-
դունում, լուսաւորչականը խօսում էր մի այն-
պիսի հայերէն, որի երեք քառորդը թուրքերէն
էր: Չկար ազգային միութիւն, քաղաքային լինք-

նաճանաչութիւն: Չկար գեղարուեստ, ոչ հայկական թատրոն, ոչ հայերէն երգ: Հայի թատրոնն էր թուրքերի ճէյալը, հայի երգերն էին թուրքերէն անբարոյական շարքիները կամ հայերէն շարականները՝ որոնց իմաստը չէր հասկանում և որոնք առօրեայ կեանքի, խնջոյքի, սիրոյ ու զուարճութեան համար շինուած չէին անշուշտ: Չկար միութիւն, մէկ գաղափարով տողորուած ու նրա յաջողութեան համար աշխատակցող ուժերի համախմբում, ընկերութիւններ՝ որոնք առանձինն վերցրած անդամների փոքրիկ ու անարժէք միջոցները իրար վրայ բարդելով՝ կարող լինէին հասնել մեծագոյն նպատակների իրադարձման:

Շարժումը պէտք է Եւրոպայից գար: Մեռած ասիացին չէր կարող իր միջից ստեղծել այդ բարենորոգութիւնը:

Եւ ահա եւրոպական գաղափարներով անուած, իտալական դաստիարակութեան մէջ արդէն եւրոպացի դարձած Պէշիկթաշիհանը գոյիս է մեր մէջ այս բոլորը բարեփոխելու և նոր ազգային կեանքի սկզբունքները քարոզելու և տարածելու:

Նա ընտրում է ուսուցչական ասպարէզը:

Եթէ կար մեր մէջ ամենատապերախտ մի պաշտօն, դա՛ այդ ժամանակ, հայ ուսուցչութիւնն էր: Հայ ուսուցիչը մերժուած էր հասարակէս ամիրաներից՝ որոնք միայն փողն էին պաշտում, և ժողովրդից՝ որ չգիտէր գնահատել

ուսումը: Բայց եթէ յանցաւոր էին սոքա իրենց
անտարբերութեան պատճառաւ, նոյնչափ և աւելի
յանցաւոր էին նաև ուսուցիչները՝ որոնք չէին
ճանաչում իրենց արժանագատութիւնը, կարող
չէին անտարբերներէ մէջ յառաջ բերել սէր
դէպի ուսումը և գիտութիւնը, նիւթական չնչին
վարձատրութեան փոխարէն իրենց գրիչը վա-
ճառելու պատրաստ, շողորորդ հացկատակներ
էին, ամիրաների ստրուկ:

Պէշիկթաշլիանը ջնջեց այս կեղտը հայ ու-
սուցչի երեսից: և այն արհամարհուած ասպա-
րէզը միջոց դարձրեց իր գաղտփարները սա-
րածելու համար ազգի մէջ:

Ամէնքը տեսան ու ճանաչեցին այս ջնաշ-
խարհիկ մարդուն: Ինչպիսի՛ բարի, ազնիւ, հա-
մեստ, պարզասէր ու անշահասէր բնուարու-
թեամբ անձ էր նա: Իբրև իսկական ողեպաշտ՝
նա արհամարհում էր նիւթը և ապրում էր միայն
հոգու համար: Դաշտում թէ տան մէջ, մենակ
թէ հանդիսում՝ նա ապրում էր վերացած իր
զեղարուեստական հմայքների մէջ և իր ազնիւ
հոգու ցոլքերը փոռում էր ամէնքի վրայ: Իր
անունը փառաբանում էին բոլորը, բայց նա գո-
վեստների առաջ անտարբեր էր: Ամէնքը սիրե-
ցին նրան, հասարակ ժողովրդից սկսած մինչև
ամէնից բարձր դասակարգը, ազէտ և ուսեալ
հաւասարոյպէս գնահատում էին նրան: Թէև մարմ-
նով տկար, ժառանգական թոքախտաւորի յա-
րածուն տկարութեամբ, բայց կորովի էր հոգին:

ձայնը յատակ, քաջահնչիւն. վսիմ ճարտասանութիւն, գեղեցիկ լեզու ունէր. երբ նա խօսում էր՝ ձայնը ամէնքի սրտում արձագանգ էր գտնում, ազգի լայն սիրով համակուած շեշտերը խորունկ տպաւորում էին հոգիների մէջ. նրա տրամաբանութեան առաջ ամէնքը համոզւում էին: Չկար մի ընկերական հանդէս, ուսումնական մի ժողով կամ ազգօգուտ մի հաւաքոյթ, որ չփնտռէր նրա մասնակցութիւնը և նրա մասնակցութեամբ նոր փայլ չստանար: Նրա առաջ լայն բացուեցան զըպրօցների և ամիրանների դռները, ազնուականները պարծենում էին նրան ուսուցիչ ունենալով իրենց տան մէջ, որ ընտանիքի մէջ որ մտաւ՝ նոյն ընտանիքի սիրելին, մտերիմ մէկ անդամը դարձաւ: Բայց յատկապէս սիրելի էր Օսեան-Պալեան շրջանակին, որոնք մեր ամենաբարձր ազնուականները, եւրոպական գաղափարներով վարժուած ազգային գործիչներ էին միաժամանակ, և գրեթէ պաշտում էին Պէշիկթաշլեանին:

Ուսուցչական ասպարէզը լաւագոյն միջոցն էր Պէշիկթաշլեանի համար շփուելու ամէնքի հետ, մտնելու ամէն տուն տանց դուռնանքի խտրութեան և այսպէսով իր գաղափարները տարածելու թէ կաթոլիկի, թէ լուսաւորչականի և թէ բողոքականի մէջ:

Պէշիկթաշլեանի քարոզութեան մեծագոյն նպատակը ազգային միութիւնն է: Մեր ազգի երեք կրօնական բաժանումները համարելով չափազանց վնասակար՝ ազգային ամբողջութեան

համար, նա քարոզում էր միութիւն և եղբայրու-
թիւն. նա քարոզում էր թէ կրօն, լիզու և ազ-
գութիւն իրարից տարբեր բաներ են և թէ կա-
թոլիկ, բողոքական ու լուսաւորչական միեւնոյն
հայ ազգի անդամներն են: Իբրև առաջին կորի-
զը այս միութեան՝ նա իր բոլոր ուժերը գործ
դրաւ և իր ընկեր Սրապիօն Նէքիմեանի հետ
հիմնեց Համազգեաց ընկերութիւնը (1846), որին
մասնակցում էին երեք համայնքներից էլ սն-
խտիւր և որի նպատակն էր լուսաւորութիւնը,
կրթութիւնը, գիտութիւնը և արուեստաները տա-
րածել Հայոց մէջ՝ միահամուռ ուժերով: Ընկե-
րութիւնը բացաւ լսարան, ուր խօսում էին յայտ-
նի անձնաւորութիւններ՝ ազգասիրական եռանդ
արծարծող նիւթերի վրայ: Այս լսարանում խօ-
սեց Պէշիկիթաշլեանն էլ իր երկու ազգասիրական
ձառերը: Ազգի մէջ երկցած եղբայրական այս
միութիւնը երգեց նա «Եղբայր հմբ մեր» գեղե-
ցիկ երգով՝ որ այնուհետև ընդհանուր ազգի սի-
րած մէկ երգը դարձաւ:

Կաթոլիկ հայոց մէջ Պէշիկիթաշլեանը տա-
րածում էր հայերէն լիզուն: Կաթոլիկները, ինչ-
պէս ասացինք, ատում էին հայերէնը՝ իբր լու-
սաւորչականի լիզու. հասարակ ժողովուրդը խօ-
սում էր թուրքերէն, ազնուականները աշխատում
էին խօսել ֆրանսերէն կամ յունարէն: Պէշիկ-
իթաշլեանը իր ամբողջ ազգեցութիւնը գործ դրաւ
այս սովորութիւնը վերացնելու, և մաքուր գրա-
կան հայերէնի գործածութիւնը տարածելու, սի-

րիկի ընծայելու: Իր ազնուական աշակերտներից
են օրինակի համար՝ Միքայէլ Փորթուղալ փաշա
(բանասէր) և օր. Վահանեան (տիկին Տիւսար
փաշա)՝ մեծանուն գրագիտուհին:

Համարելով թատրոնը իբր կրթական նշա-
նաւոր գործօն՝ լեզուի, բարոյականի և ազգային
զգացմունքի տեսակէտով, Պէշիկթաշիեանը յարեց
թատրոնական դործին: Այն ժամանակ հայերը
չունէին թատրոն. Հէքիմեանը՝ որ հայ թատրո-
նի հիմնադիրն է, գեռ չէր կազմակերպած իր
գերասանական խումբը. գեռ ներկայացումները
աշակերտական դրօսանքի կամ հարուստների
տոտնին դուարձութեան շրջանակի մէջ էին: Պէ-
շիկթաշիեանը շտա աւելի առաջ տարաւ գործը:
1856 թուին նա պատրաստեց կաթոլիկ հայերից
սիրողների մի ստուար խումբ, գերասանական
արուեստը սովորեցրեց նրանց և սկսաւ խաղալ
Օրթագիւղի կաթոլիկ հայոց դպրոցի սրահում:
Առաջին երկու ներկայացումները գրաբար էին.
Պէշիկթաշիեանը տեսնելով որ ժողովուրդը համ-
չի առնում գրաբարից, գրեց իր առաջին ողբեր-
դութիւնը՝ հասնակ, աշխարհարար լեզուով. սրան
յաջորդեցին միւսները, ինքնադիր կամ թարգ-
մանական, որոնք բոլորն էլ մեծ համակրութեան
արժանացան հայ ժողովրդի կողմից և ոմանը
մինչև այժմ էլ ներկայացուում են: Օրթագիւղի
ներկայացումները լինում էին շարաթական երեք
անգամ. ինքը Պէշիկթաշիեանն էլ էր մասնակ-

ցում, վերցնելով մինչև անգամ գլխաւոր դերերը
և ցոյց էր աւելի մեծ ընդունակութիւն:

Օրինակը արագութեամբ տարածուեց. կազ-
մուեց թատերասէր հասարակութիւն. և թատ-
րոնի գոյութիւնը պահանջ դարձաւ: Սորա վրայ
էր որ Հէքիմեան, Պալեան Յակոբ պէյ և ուրիշ-
ներ հիմնեցին առաջին հայկական թատրոնները
Պօլսի զանազան թաղերում և զերասանական ար-
ուեստը՝ որ միշտ զոյրոցի ու եկեղեցու
վերահսկողութեան տակ էր մնացել, ազատա-
դրուեց ու դարձաւ անկախ ասպարէզ:

Պէշիկթաշլեանը տեսաւ իր գործի յաջողու-
թիւնը. սիրողների տեղ տեսաւ այժմ խոկ սկան
գերասաններ, որոնք բեմը իրենց արուեստն էին
դարձրել. այլ ևս իր գոյութիւնը աւելորդ հա-
մարեց ու յաջողած գործիչի երջանիկ սրտով
հեռացաւ այս ասպարէզից:

Մի ուրիշ գեղեցիկ գործ, որին նուիրուեց
Պէշիկթաշլեանը հոգով, երաժշտութիւնն էր: Հայ
ժողովուրդը չունէր հայնրէն երգ, այն երգը՝ որ
մէկ կողմից մարուր գրական լեզու պիտի տա-
րածէր և միւս կողմից ազգային ոգի պիտի զար-
թեցնէր մեր մէջ: Եւ անա այս նպատակով Պէշիկ-
թաշլեանը զբեց ու թարգմանեց բազմաթիւ եր-
գեր, սիրային, ազգային, նկարագրական, ծանօթ
լինելով և բարակական երաժշտութեան, ինքը իր
ձևերով շինեց, ուրիշներին շինել տուաւ կամ
յարմարեցրեց նրանց առանձին եղանակներ և
տարածեց ժողովրդի մէջ: Այս երգերից նշանա-

ւոր են Եղբայր եմք մեր, Ի բիւր ձայնից, Ո՛հ Ինչ անուշ, Մնասցես բարեաւ, Դու զո՞վ խնդրես, Ոչ փող զարկինք, Մինչև մահուն անյիշատակ ի շիրիմ և այլն և այլն, որոնց թիւը 33 է։ Ինքն է կազմել մինչև անգամ Բամ վարդապետնի կղանակը։

Հայերէն երգի կարօտ հայութիւնը սիրեց այս երգերը, բերնէ բերան թուշելով տարածուեցան նորա ամէն կողմ և ապրում են մինչև այսօր՝ յաւերժացնելով մեծ բանաստեղծի անունը։

Այս ժամանակ կաթողիկ հայոց սպարաբն էր Անտոն Հասուն կոչուած հրէշը, որ իր լատինամուլ կուսակիցներով հակառակ էր կանգնած ազատական շարժման, մէկ կողմից ուզում էր իր ձեռքն առնել բոլոր վարչական պաշտօնները, ժողովուրդը դարձնելով մի անխօս հօտ, իսկ միւս կողմից աշխատում էր համայնքի միջից ջնջել ամէն ազգային ձգտում։ Այս կուսակցութեան համար շատ խորթ էր Պէշիկթաշլեանի և նրա ընկերների յառաջ բերած շարժումը։ Ինչ գործ ունէր կաթողիկ հայը լուսաւորչական ու բողոքական հերձուածող հայերի հետ։ Հասունը ամէն կերպ աշխտեց քայքայելու Համազգեաց ընկերութիւնը, և երբ վարչական միջոցները անկարող կղան, զլալարտեց տէրութեան անաջ թէ այդ ընկերութիւնը հիմնուած է յեղափոխական նպատակներով և այսպէս յաջողեց փակել տալ։

Պէշիկթաշլեանը չյուսահատուեց։ Նրա նախածեոնութեամբ Համազգեաց ընկերութեան փո-

խարէն հիմնուեց Բարեգործական ընկերութիւնը, որի նպատակն էր երկրագործութիւնը տարածել Հայաստանի մէջ: Այս անմեղ բառերի մէջ թաղնուած էր սակայն ազգային-քաղաքական մի մեծ նպատակ. որկրագործութիւնը զարգացնելով Հայաստանի մէջ, պատրաստելով հայերի մէջ գիտական գէներերով դիմուած հողագործները, ընկերութեան բուն միտքն էր տարածել այն դադափարը թէ ազգի ոյժը նրա հողն է, զօրացնել հայ տարրը հայ հողի վրայ և հայ գիւղացին զօրացնելով՝ ազգի հիմքերը ամրացնել:

Հասունի ճանկերը յաջողեցան այս ընկերութիւնն էլ յօշոտել:

Անկարելի է մի առ մի յիշել Պէշիկթաշլեանի կատարած գործերը ժամանակակից զանազան ընկերութեանց, կաթողիկ համայնքի վարչական բարենորոգման ժողովների մէջ և վերջապէս Զէյթունի 1862-ի ապստամբութեան առթիւ: Բաւականանանք սակելով թէ Պէշիկթաշլեանը 50-ական թուականների մեր ամէնից նշանաւոր ազգային գործիչներից մէկն է:

Բայց Պէշիկթաշլեանը հակառակ իր համբաւին, հակառակ իր վայելած սիրոյն և այն մեծ պատիւներին՝ որ շոայլում էին նրան ազնուականները, ապրեցաւ թշուառ: Նիւթականը չէր որ պակասում էր նրան. նրա ցաւը հոգեկան էր: Նա սիրեց իր աշակերտուհիներից մէկին (ազնուական օրիորդ՝ Վահանեանը). բայց իր սէրը չփոխարինուեց. տանջուեց նա այս ցա-

ւով. նա դարձաւ մռայլ, լուռ, մտածկոտ, ուրախութիւնը թռաւ նրա սրտից. և վերջապէս ժառանգական թոքախտը երևան ելաւ: Տարուց աւելի տառապեց նա, գամուած իր անկողնում. բայց իր մահիճը ուխտատեղի դարձաւ. ազգի ամէնից նշանաւոր բժիշկները, ազնուական տիկիւններ ու օրիորդներ, գրապէտներ, ազգային գործիչներ՝ բոլորը շրջապատեցին նրան և ամէն միջոց ձեռք էին առնում թշուառ հիւանդի վշտերն սփոփելու: Մի բարերար՝ անուէն անյայտ պահելով՝ 50 ոսկի ուղարկեց նրան. իր օգտին ներկայացուեց Արշակ ողբերգութիւնը, իսկ Հէթիմեան՝ իր Սմբատ ողբերգութեան առաջին ներկայացումը նրա նպաստին նուիրեց: Սակայն այս բոլոր խնամքները ապարդիւն անցան. և երբ աշունը վրայ հասաւ, վախճանուեց բանաստեղծը 1868 նոյեմբ 29-ին:

Մուկոսանդ կաթողիկ կղերը՝ որ նրա կենդանութեան ժամանակ այնպէս հալածեւ էր նրան, անողոք գանուեց նոյն իսկ նրա մահուան բուպէներին և մերժեց մատուցանել քրիստոնէական վերջին մխիթարութիւնները: Միայն մի ազատամիտ բահանայ գտնուեց, որ բարեկամներէ միջնորդութեամբ՝ կատարեց վերջապէս յիշեալ պարտաւորութիւնները:

Մահուանից յետոյ էլ կաթողիկները չուզեցին նրան թաղման արժանացնել: Այն ժամանակ Ներսէս պատրիարքը՝ որ առանձնապէս սիրում էր Պէշիկթաշլեանին, յայտնեց կաթողիկ պատրի-

արքարանին, որ եթէ նորա յանձն չեն առնիլ ձրիարար և ամենայն փառաւորութեամբ կատարիլ մեծ բանաստեղծի յուղարկաւորութիւնը, ինքը պատրաստ է այս պարտականութեան:

Այսպառնալիքի վրայ կաթոլիկ կղերը զիջաւ:

Պէշիկթաշլեանի յուղարկաւորութիւնը կատարուեց անման շքեղութեամբ. դաւանական տարբերութիւնները լռեցին եզրայրութեան երդչի շիրմի առաջ: Նա թաղուեց Թէրիզիւղի ազգային գերեզմանատան մէջ և նրա գերեզմանը դարձաւ գրադէտների ուխտատեղի:

Պէշիկթաշլեանը իր կենդանութեան ժամանակ մի աւանձին բան չէ հրատարակել, բացի մի-երկու ոտանաւորից, որոնք տպուած են Սէր և Բաղմաղէպ թերթերում՝ Հրանտ ծածկանունով: Նրա մահուանից 2 տարի յետոյ՝ Ծերենցի նախածեռնութեամբ՝ Մուրատ-Ռափայէլեան ընկերութիւնը հաւաքեց նրա ցանուցիր գործերը և ամփոփեց մի հատորի մէջ (*Մատենագրութիւնք Մ. Պէշիկթաշլեանի*, Պօլիս 1870): Այս հատորը պարունակում է վաթսուն տաղ, չորս ճառ և ինը թատրերգութիւն: Տաղերը երկրորդ անգամ հրատարակուեցան Թիֆլիսում և երրորդ անգամ Պարիզում, Չոպանեանի խնամոտ հրատարակութեամբ (1904), իսկ թատրերգութիւնները առանձին հատորիկներով հրատարակուում են այժմ Պօլսում:

Պէշիկթաշլեանի 60 տաղերից ինը թարգմանութիւն կամ նմանողութիւն են, միւսները

ինքնագիր. նոյնպէս բսանը աշխարհարար, իսկ մնացեալը գրարար:

Պէշիկթաշլեանը զուտ քնարական բանաստեղծ է. իմաստասիրական խնդիրներ, կեանքի և մահու խորհուրդը, ընկերական և համամարդկային խոշոր հարցեր նիւթ չեն դառնում իր խորհրդածութեան. նա մի քարի, հանդարտ, հեղ, անմեղ սիրտ է, որ տեսնում է երկնքում մի բարեբար Աստուած, բնութեան մէջ մի օրդեսէր մայր, որ իր պարզեաներով, իր հմայիչ գեղեցկութիւններով պարբարում է մեզ: Սէր — ահա Պէշիկթաշլեանի քնարի նիւթը մէկ բառով. սէր գէպի բարեկամութիւնը, սէր գէպի կրօնը, սէր գէպի ազգն ու հայրենիքը, սէր գէպի բնութիւնը, սէր գէպի կոյսը: Ահա սրտնք են Պէշիկթաշլեանի բանաստեղծութիւնների առարկան, օրօնց վրայ աւելացնում է մի քանի մանկական ոտանաւորներ և եղերգներ:

Բարեկամական տաղերը այն ձօներն են՝ որ անում է բանաստեղծը Մխիթարեան վարդապետներին. աշակերտական երախտագիտութեամբ լցուած՝ նրա գրիչը շատ անգամ ընկնում է խոշոր շափազանցութիւնների մէջ. հասարակ վարդապետը երբեմն դառնում է Ազգային փրկիչ և Մայր Հայաստանը զիմաւորում է նրան՝ իբր իր նոր ազատարարին: Այս երգերը լաւ տպաւորութիւն չեն թողնում ընթերցողի վրայ, հակառակ իրենց մէջ տեսնուած արուեստի կատարելութեան:

Ազգային և հայրենասիրական տաղերի մէջ Պէշիկթաշլեանի գրիչը շատ վիւր է բարձրանում: Բանաստեղծը լցուած է անհուն խանդավառութեամբ դէպի իր հայրենիքը: Պօլսեցի բազմաթիւ գրողների նման նա չի ճանաչում նրան անձամբ, այլ այն լուսաշող պատկերի մէջ՝ որը ստեղծել է իր երազների, իր երևակայութեան հմայքով: Գեղեցիկ է նա. վեհափառ կերպարանքով դրախտավայր, որի նախնիքը մի մի դիւցազն են եղել, որ աշխարհներն են նուաճել, ազգերն են սասանեցրել: Բայց ուր է նա այժմ. նրա փառքը գնաց սրավար, խապառ հանգաւ անհետացաւ. և հիմայ, աւերակների մէջ է բնակում նա՝ մերկ ու ցրտասարսուռ, և ի զուր դողդոջ ձեռներն է տատանում անցորդներին, ինչպէս մի մարդ մեծափարթամ, որ մարդադաւ ճանապարհում՝ աւազակների ձեռքն ընկած, պերճ դարդերից կողոպտուած, մահացու վէրքերով խոցուած՝ փոշիներում արիւնլուայ պառկում է, նուազ ու աղետար չձձիւն միայն արձակելով: Այս է դիւցազների ազգի փառքի յետին արձագանգը...

Այլ ուր այժմիկ սրավարեալ, սաս, երկիր իմ հայրենի,
Ուր բախող և փառք ամենազանձք անցին՝ է ի սպառ
անհետացան:

Արդ մերկացեալ ցրտասարսուռ աւերակաց բնակեալ ի մէջ,
Վայրապար անցաւորաց դողդոջ զձեռոց տատանես.
Որպէս այր մեծափարթամ ի մարդազաւ ճանապարհի
Աւազակաց մատնեալ ի ձեռս, պերճ ի դարդուցն կողոպուտ,
Մահացու հարեալ վիրօք արիւնազանգ կայ ի փոշոջ,
Չձձիւն նուազ աղևորով միայն ողորմ հնչեցուցեալ,
Այս է ազգին դիւցազանց յետին փառացն արձագանգը...

Բանաստեղծը յուսահատ չէ սակայն. մութի

միջից նա տեսնում է հեռաւոր արշալոյսը, այդ
արշալոյսին պիտի հասնի ազգը ուսման, դաս-
տիարակութեան և եղբայրական միութեան շնոր-
հիւ: Եղբայրութիւն. . . ահա բանաստեղծի սիրած
բառը, աւելի սիրուն և անձկալի քան բնութեան
երգը, քան կոյսի քնարը: Միասին պիտի հա-
ւաքուենք, միասին պիտի գործենք, մեր ար-
ցունքն ու ժպիտը իրարու պիտի խառնենք, և
Մայր Հայաստանը՝ որ պիտի տեսնէ իր ուրդի-
ներին իրար հետ միացած, պիտի բուժուի իր վէր-
քերից, արցունքները պիտի չորնան, Հայոց դաշ-
տերը կեանք պիտի առնեն:

Ի բիւր ձայնից բնութեան շքեղ
Քէ երգք թռչին սիրողարար,
Մատուք կուսին ամենազեղ
Քէ որ զարնեն փափուկ քնար,
Չունին մի ձայն այնքան սիրուն,
Քան զանձկալի «եղբայր» անուն:

Տօւր ինձ բու ձեռքդ, եղբայր եմք մեր,
Որ մրբկաւ էինք դատուած.
Բազդին ամէն սխ շարաննդ
Ի մի համբոյր ցրուին ի բաց.
Ընդ աստեղօք ինչ կայ սիրուն
Քան զանձկալի «եղբայր» անուն:

Երբ ալեւր Մայրն Հայաստան
Տեսնէ զուրդիս իւր քովէ բով,
Մբտին խորունկ վէրքն դաժան
Փաղցր արտասուաց բուժին ցօղով.
Ընդ աստեղօք ինչ կայ սիրուն
Քան զանձկալի «եղբայր» անուն:

Մէկտեղ լացինք մենք ի նում...
Եկէք դարձեալ յար անբաժան
Քառնենք դարասօր և զխնդում,
Որ բազմածնունդ ըլլայ մեր ջան.
Ընդ աստեղօք ինչ կայ սիրուն
Քան զանձկալի «եղբայր» անուն:

Մէկտեղ յողնինք, մէկտեղ ցանկնք,
Մէկտեղ թափին մեր բրախնքներ,
Ձեռննձ բարեաց յերկինս հանկնք
Որ կեանք առնուն Հայոց դաշտեր.
Ընդ աստեղօք ինչ կայ սիրուն
Քան գանձկալի շեղբայր՝ անուն:

Հայրենասիրական երգերի մէջ կրակոտ շարք
են կազմում Ձէյթունի չորս երգերը (Հայ քաջորդի,
Մահ քաջորդւոյն, Թաղումն քաջորդւոյն և Հայ քա-
ջունին), որոնք արիւնի փրփուրն ունին և ազա-
տութեան կոիւն են յայտարարում թուրքին դէմ:

1862-ին ծագեց Ձէյթունի ապստամբու-
թիւնը: Աղիզ փաշան 62,000 զօրքով գնաց Ձէյ-
թունցոց վրայ, բայց 2,000 հօգի կորցնելով, ևս
փախաւ: Հաշտութեան գործը կատարելու համար
երկու պատգամաւոր ուղարկուեցան Պօլիս: Պօլ-
սում մի ձմեռնային ցուրտ երեկոյ՝ պատգամա-
ւոր ծերունի Մովսէս քահանան պատմում է պա-
տերազմի անցքերից մի աղեխարշ դէպք: Քաս-
մեան Մելքիսեղ անուն Ձէյթունցի կտրիճը մեծ
քաջութիւններ գործելուց յետոյ՝ երկու ծանր
վէրք ստացած՝ ընկնում է պատերազմի դաշ-
տում: Չեռքով սեղմած իր վէրքերը՝ որպէս զի
աղիքները դուրս չթափուէին, նա մի կերպ հաս-
նում է Փրկչի լիւը, ուր վրայ են հասնում եր-
կու բրգեր: Նա մեռած է ձևանում. բրգերը կըտ-
րում են ականջները և նա լուռ ու անշարժ տա-
նում է այդ ցաւերը: Վերջապէս գիշերուայ ա-
հաւոր լուսութեան մէջ՝ տեսնում է իր մօրը՝ որ
գիակների մէջ ման գալով փնտրում էր իր որ-
դուն: Փոխադրում են տուն և առողջացնում:

Պէշիկթաշլեանը լսում է այս սրտաշարժ պատմութիւնը և միւս օրը պատրաստում նոյն չորս երգերը, սրտնք սովորական օտանաւորներէց բարձր, դիւցազնական քերթուածներ են:

Առաջինը՝ Հայ քաջորդին, նմանողութիւն է Վիկտոր Հիւգոյի «Տղան» բանաստեղծութեանը, բայց մի նմանողութիւն, որ Զօպանեանի բացատրութեամբ, աւելի սիրուն, աւելի բնական ու սրտայոյզ է քան Հիւգոյի մի քիչ բռնաղբօսիկ և արտաոռց մանրամասնութիւններով խճողուած տաղը: Հիւգօն առասպելական անիմանալի բաներ է առաջարկում աւերակների մէջ նստած յոյն երեխային, իսկ Պէշիկթաշլեան՝ սրտի մօտիկ հաճոյքներու:

Ապտաժուտ լերան մը կող,
Յեցեալ ի բար գերեզմանի,
Աչք մերթ յերկինս և մերթ ի հող՝
Թաքտիշագեղ կայր պատանի,
Ո՛վ դու որդիդ լերանց հովտաց,
Ինչո՞ւ այդպէս սիրտդ է ցաւած:

Կուզես որ մեծ փոթորկեալ ծով
Մատուցանէ քեզ միեթար՝
Կոնակաշարժ իւր լարերով
Երգեալ ի շունչ մըրկավար:
Ո՛վ դու որդիդ լերանց հովտաց,
Ինչո՞ւ այդպէս սիրտդ է ցաւած:

Կուզես որ քեզ անեղաշուք
Թնդայ կամարն տատեղց անթիւ,
Եւ բնութիւն պայծառ զարդուք
Ժպտի ծաղկամբ և զեփրտիւ:
Ո՛վ դու որդիդ լերանց հովտաց,
Ինչո՞ւ այդպէս սիրտդ է ցաւած:

Կամ փափկադոյն այլ սփոփանք,
Միթէ կուզես ձօր քաղցունի
Ու սիրունեայ անուշ գգուանք,

Որ քու կակիծդ փարատի.

Դեռ Բնչ կուզես, սն, մի ծածկեր.:

— Կուզեմ զանոց և գնատակներ:

Երկրորդ երգում՝ Մահ քաջորդւոյն, պատա-
նին վիրաւոր ընկել է դաշտում. մայրը դիակ-
ների մէջ փնտռում է նրան լալագին ու վիրա-
ւորը տեսնում կանչում է նրան իր մօտ, Թուր-
քերի կերած ջարդը սլատմում, ու վերջին համ-
բոյրը տալով՝ իր շունչն է փչում:

Դով գո՛վ խնդրես, մայր իմ անոյշ,

Ե՛կ, մի գողար, մօտեցիր հոս.

Անլաց աչօք դիտէ գորդիդ

Ու իւր վերքերն արիւնահոս:

Թրքաց մայրեր թող լան՝ ու զուն

Ուրախ լուրեր տար ի Զէյթուն:

Կարմիր կայլակք ցոյտին վերքէս,

Սակայն, մայր իմ, նայէ շորս դին,

Ջարիւնքաւշա Թուրքերն տես

Հագարներով փռուած գետին.

Կերաւ գանձնք սուր մեր՝ ու զուն

Ուրախ լուրեր տար ի Զէյթուն:

Մոնչեցին ինչպէս վիշապ

Ու մեր վրայ յարձակեցան.

Ո՛վ հայրենիք, ի հուր ի բոց

Քո համար մեր սիրաք վառեցան.

Կարմիր ներկան ձորք մեր՝ ու զուն

Ուրախ լուրեր տար ի Զէյթուն:

Վերջին համբոյր տամ քեզ, մայրիկ,

Հատուցանես գայն սիրուելոյս,

Վերջին անգամ գրկեմ մեր հող

Ոյր արդ կեջնամ ի ծոցն անլոյս:

Յաջ մը անկէ վրաս՝ ու զուն

Ուրախ լուրեր տար ի Զէյթուն:

Երրորդ երգի մէջ՝ Թաղումն քաջորդւոյն,
որ անդլիւացի բանաստեղծ Ուօլֆի նմանողու-
թիւնն է, լուս ու անշուք թաղում են քաջոր-

դուն. զիշերային մութի մէջ հրացանի կոթերով
փորում են փոսը, ու առանց զազաղի կամ պա-
տանքի, փաթաթած զինւորական կարմիր վե-
րարկուի մէջ, հողին են յանձնում նրա մարմինը:

Ո՛չ փող զարկինք, ո՛չ արձագանգ լեռնաոռոյգ
Մարէ ի սար շարաշուկ տարին լուր.
Ու շերգեցինք ողբոց երգեր սրաայոյց
Երբ պատանւոյ՝ բացինք մոայլ փոսին դուռ:

Գիշերական մունջ ստուերներ շուրջ կային,
Երբ հրացանի կոթով զհող փորեցինք.
Լուսին միայն գողգոջ շողայր մեր զլիսին,
Սուգ էր պտտեր զգաշա, բլուր և երկինք:

Պէտք չէր զազաղ և ոչ անբմալ պատանքներ,
Որով գոցուէր ազատորդի Զէյթունցին.
Նա յիս մարտին կարծես յոգնած կը հանգչէր,
Ու վերարկուն կարմիր բուէր իւր անձին:

Չորբորդ երդի մէջ՝ երևան է դալիս Հայ
քաջուհին, զէյթունցի կարիճ օրիորդը՝ որ սու-
րը սեղմած կուրծքին՝ կուուի մէջ է մտել, հայ
քաջերին ասպարէզ է կարգում:

Ինչպէս մղեալ ի փոթորկաց
Գլորին ժայռից մեր հասարներ,
Հնազա, այնպէս ի մէջ թրբաց
Իյնանք թաւալ օրհասարեր:

Ազատութեան երդն է այս, որ Զէյթունի
ժայռերից Հայաստանի սարերը պիտի ծաւալի
ու նորա փրկութիւնը պիտի պատրաստէ:

Դու մէկ օր մ'ալ յանուն թեեր
Պիտի թոշիս ի Հայաստան,
Մէկ ձեռքով զայն կանգնես ի վեր,
Միւսով զլորես թաւրբըն կործան:

Նկարագրական բանաստեղծութեանց մէջ
ամէնից յաջողակներն են Աշունը, Առ զեփիւնն

Ալէմտաղիի, Գարուն, ՅԱլէմտաղն այն գեղեցիկ
են. այս բոլորի մէջ սակայն կոյսը կամ հայրե-
նիքը միասին հիւսուած են: Ի՞նչ վոյթ թէ Աշու-
նը չունի ծաղիկներ, թիթեռը չի թռչկատում,
սոխակը չի երգում վարդերի վերայ. կայ կոյսը,
որ գարունն է շնչում իր անձից, և բա վարսերը
ծաղիկների փնջերն են, այսերը վարդեր. նա
չուշանն է ճերմակ, երբ գեղածածան խոստովքը
կախուած՝ օրօրում են նորա վզի վրայ:

Բանաստեղծը գնում է Ալէմտաղ՝ անհոգ ու
մոլար ժուռ գալու, վտակի, կանաչութեան, գե-
փելուսի շնչով զբօսներու.

Բայց բան զամեն հովիկ բնքուշ
չբեշտակ մի անդ կը թեածէր,
Աւ բան զամեն երգերն անուշ
Այն նաղելոյն ձայնիկն հնչէր:

Թօրը լնծի, անա մոայ
Անտասին մէջ իջաւ գիշեր.
Կանչէ պլպուլ լուսնին ի փայլ.
Բաց անոնցմէ չունինք լնկեր:

Սա հովանիքն անուշարոյր
Տեսնեն զմեզ թե բնդ թեով,
Ասղիս ծաղիկ, անդին համրոյր
Փունջ փունջ սիրոյ ընծայելով:

Երբ բնութիւն անխօս կենայ,
Մահկանացոյք ձայն չեն հաներ.
Լուռ է ամեն ինչ որ շուրջ կայ,
Աւելի սուք խօսին սրտեր:

Գարուն երգի մէջ՝ կոյսի տեղ հայրենիքն է
հրապուրում բանաստեղծի սիրտը. անուշ անուշ
փչում է հովիկը, ծառերի մէջ երգում է թըռչ-
նակը, ականակիրտ հոսում է վտակը, բայց նա
մերժում է նրանց, սրովհետեւ հայրենիքինը չեն.

Թէպէս թռչնիկն ու հոյն Հայոց
Աւերակաց շրջին վերայ,
Թէպէս պղտոր վասկն Հայոց
Նոճիներու մէջ կը սողայ,
Նորա հառանջը են Հայրենեաց,
Նորա չերթան սրտէս ի բաց:

Սիրային ստանաւորների մէջ Պէշիկթաշլեանի բանաստեղծութիւնը հասնում է իր գերազոյն կատարելութեան: Երևակայական սէրը չէ որ նա երգում է. այլ իրական զգացումը՝ իր հմայքով, իր յոյզերով, իր յոյսերով և յետոյ խորունկ յուսահատութեամբ: Սկզբում նա կարծում է թէ իր զգացմունքը արձագանդ է գտել և գրում է իր կենսաթրթիոս սաղերը, ինչպէս Ճեմք, Ուր էր թէ զեփիւռիկ, Առ զեփիւռն, ՅԱլէմսաղն այն գեղեցիկ, Գնացէք իմ տաղք են: Ահա մի կտոր Ճեմքի զուարթ տներից:

Թռչնոյ մը պէս կուսիկն անուշ,
Տուած մտղերն հոգուն ի ծով,
Կը թռչաի բնդ քար բնդ փուշ,
Դարէ ի դար, թուփէ ի թուփ
Բացէք, հաճոյք, փափուկ թևեր,
Տարէք զմեզ բլուրն ի վեր:

Բայց շուտով տեսնում է բանաստեղծը թէ սխալուած է. օրիորդը նշանւում է մի այլ երիտասարդի հետ. բանաստեղծի կեանքը դառնանում է. սկսում են իր յուսահատ երգերը: Այս յուսահատութիւնը տեսնում է օրիորդը և խրչճալով իր պաշտելի ուսուցչի վիճակի վրայ, մերժում է նշանածին և ուխտում է շամուսնանալ: Նորից է ծագում յոյսը բանաստեղծի սրտում և նա երգում է յոյսի ու տարակոյսի միջև ծածա

նող իր զեղեցիկ հրգերը. ներևա ինձ կոյս, թոյլ
ասուր, Ուստի՛ յանկարծ:

Ուստի՛ յանկարծ ծագէ այս լոյս ՚իյամայոջ սրախ խաւար,
Ձերթ արեւուն շող թափանց ի թուխ ա՛ տառ զերեզմանաց:
Յոյս զեղանի, ոսկեթև դուարթաթուխ զու թիթեանիկ,
Քանիցս արդեօք թեւածեալ զմեյամաղձիկ իմ սրբախ,
Հարար ի բախան իմ անողոր, և բնբնեալ քո ծիրանիք
Հանդերձ զարգուքդ անդամանդեայ աւանդ յերկիր թօթու-
փեցան...

Հէք թիթեանիկ, արդ անկենդան անկեալ գնիս յիմ սրախի,
Եւ կորուսեալ զամենայն՝ ծածկիմ ողւոյս ի վի՛ն մուլլ.
Ձայս փակիմ չաւսանել եթէ զիտրդ պարեն ասեղզը,
Ձիտրդ ծագկունք փունջ կապեն և կամ բնութիւն նագի
յիւր գահ.

Իրբև ճղիկ մի կիտարի ևս խոնարհիմ ի զերեզմանն
Յուսից իմաց և բաստից և լուսաթոյր երջանկութեան:
Սակայն ուստի՛ ծագէ յանկարծ լոյս ի խաւար իմ սրախ...
Ե՛կ, ո՛ կուտիկ, սր ի փշուռ յուղի կենացս երեկցար,
Հրաշատեալիկ երեսթ, և զճանապարհն իմ լցուցիք
Խնկով վարսիցդ և երեսաց, լուսով բրացդ և նայուածաց,
Մինչչև անցեալ, եկ, ո՛ կուտիկ, շուշանափայլ քո զուլանէդ
Կախեմ մանեակ զատպս իմ գայս՝ ընդելուզեալ յայն մի
արտօսք.

Այս անց գնա՛ թախր, ո՛ կոյս, ևս Պապից յամայութեանս,
Ձի աննշան միջատի շիք թոյլ յերկնից աստեղս թեկ:

Վերջապէս տեսնում է բանաստեղծը իր բո-
լոր յոյսերի խորտակումը, կեանքի առկայծ ցոլ-
քերի մէջ՝ նա հրգում է իր վերջին յուսահատ
հրգերը. Բնար և շիրիմ, Յեախն հառաչք, Մերձ
ի մահուն և զերերեզեալ, Մերձ ի մահ՝ զրուած, այս
հրգերը իրենց խորութեամբ, յուսահատութեամբ,
հոգու ալքերից պոկուած ճիշի գառնութեամբ
նմանը չունին մեր գրականութեան մէջ: Յուսա-
հատ բանաստեղծը վերջին անգամ հիանում է
կոյսի պտտիկերով, աալիս է նրան հրաժեշտի ող-
ջոյնը, խօսում է իր մօր և իր եղբոր ուրուա-
կանների հետ, ջախջախում է քնարը, իջնում

գերեզման, բայց գերեզմանի մէջ անդամ չկարողանալով մտանալ կոյսին, թափէ տալիս շիրմի հողը, նրան է կանչում, գուցէ այժմ գանկու համար այն սէրը՝ որին ի դուր էր սպասում:

«Բէպի քեզ եմ սլացնում, ս՛վ կոյս, վերջին ողջոյնս, վերջին հրատուչօր կարօտս. թո՛ղ սուր որ այս վերջին անգամն էլ նայիմ քեզ, ղէմքիդ զմայլիմ, աչքերիդ լոյսին մէջ լողանամ, խոպոպնեբիցդ վայր ծածանիմ, ինչպէս ծածանում են նրանք այտերիցդ վայր, յետոյ բաժանուիմ նոցանից, սրտակտուր բաժանուիմ քեզանից, քո ոտների տակ դնելով իմ հրջանկութեան պսակը՝ որ քո քնքուշ ձեռքից ու գթութիւնից ընդունեցի, որ սրտիս կրակովը պահեցի, աչքերիս ցօղովը ոտեցի և որ այժմ իր գեղեցկութիւնից ու իր լուսափթիթ թերթերից թափուր է: Ա՛ն, նա քո ընծան էր, աւանդ. տէն, այնպէս է ինչպէս ինձ էիր տուել. բաժանուում եմ քեզանից և դու անձառ նայուածքովդ չպիտի հետևիս ինձ, տեսնելու համար թէ՛ սուր է գնում այն դալկահար որբ պանդուխտը. բաժանուում եմ քեզանից և դու՛ դուրսից աղաւնու նման շարժելով՝ վու՛վուներ չպիտի արձակես իմ կտից թէ՛ սուր ես գնում, ս՛վ թշուառ»: (Յետին հառաչք)

«Հեծիր, քննր, ինչպէս սօսափուհը գիշերային ցուրտ քամիներէ. տուր ձայնիս ծառայանալ՝ գուժաւոր ջայլերի նման. գիրկս արի ու մրմնջիր քո վերջին մրմունջը, քանի դեռ չեմ փշրել քեզ ու բեկորներդ անցորդների ստերի

տակ կոխան տուել: Որովհետև լուսնի շողերի նման՝ որոնց փաթաթուել է ցանկանում մանկիկը, կեանքի դուրեկան բարբոսները իմ ձեռքերից թօթափեցան. այն բոցանշոյլ հրասները՝ որ իմ աշխոյժն էին վառում, հանգեցան. հասա սև գիշերը՝ ուր իմ դիմաց տաքածուս է սպիտակ ճանապարհու: Մենակ պէտք է դնամ ամայութեան ճանապարհից. էլ գէպի Եզիմ չղիտի գարձնեմ բերերս՝ որ այլ ևս արցունք չունին: Անդարձ արտորեալը ինչ պէտք ունի նուագաւոր երգերի. փշրուիք, քնար:

Ես լուս ցաւեր խնդրեմ և լուս գերեզման: (Մերձ ի մահուն եղեր.)

Իմեմ յուշիկ ի գերեզման, այն հանգստոց զիս ոչ խարէ: Առ սիրելիօրս վազամեռ, անդ ի տեղի ինձ տաանձնակ Հանգեայց և ես գո՛ւ՛ւ անարտում. գէթ անդանօր չեմ անորիկ: Այո, վայրն է տաանձին և ա՛վհներ իճանեմ անդ. Եւ երբ հողմն մեռելոց դայցէ գանձնն իմ խրտիլ, Սպիտակն իմ նակատ ձմեռնական մրբկաց ի մտունչ ի բաց դպատանն արացէ, և բողմելով շիրմիս վերայ՝ «Տ՛ի, գոչեցից տա նա, եկ, չեմ նոյն յորմէ խորէէր դու. Տես զխորդ գեղեցկացոյց զիս մահ, արար զիս տարփելի. Միթէ գարձեալ ամիցես զիս և անդրագոյն բան գշրբիմ...»

(Մերձ ի մահ՝ գրուած)

Մերժուած սիրոյ դառնութիւնը այնպէս սաստիկ է ազդել բանաստեղծի սրտի վրայ, որ նա գերեզմանից այն կողմ էլ յոյս չունի և իր այս սղորքի ձայնին արձագանդ չգանելով, դռնում է.

«Ինչո՞ւ նուազ ձայնիս պատասխան չես տալիս. ևս ողջ չեմ. ինչո՞ւ փակում ես աչերդ՝ ինձ չտեսնելու համար. ևս ողջ չեմ. ինչո՞ւ դէմքդ խոժոտ մի կողմ ես չըջում. ևս չեմ եկել ձեր գիշերազրօս գգուանքներին արդելք դնելու, ո՛չ էլ մե-

սելութեան ու դամբանի բոլոր զօրութեամբ՝ սիրոյս անբաւութեանը փոխարէն քո սէրը պահանջելու. ինչ որ կենդանութեանս ինձ զլացար, միթէ մահուանս պիտի շնորհես: Լսիր, Հրանոյշ, պալիս եմ հարցնել թէ երջանի՞կ ես ու դո՛հ. բոցատերև աշխոյժ ու խանդ՝ սաներիդ տակ փթըթում են դարձեալ. զուարթութիւն և խնձիղ գեռ փայլակում են դէմքիդ վրայ. աւելի վճիտ շողում են աչերդ՝ ինձ պատահելուց ալ ևս զերծ. քո սրտի մէջ թողած յիշատակիս շորաբեկ տերկները շատ հեռու վանեցի՞ր, որպէս զի անարգել ու ազատ՝ նոր բաղձանքներ մտցնես այնտեղ. ճանապարհիդ վերայ իմ գերեզմանին պատահելով՝ անփոյթ ցատքեցի՞ր նորա վերայից՝ մէկ ուրիշի ծոցը սլանալու համար. դու՛ որ կենդանի ես, մոռացանք նրան՝ որ մահուան մէջ իսկ, Հրանոյշ, յիշում է քեզ յաւիտեան... Մշատաւոր ահեղ բոցի սաստկութիւնը չի հանդարտում. աւելի արագ քան աստղերը և հրաշէկ դնդի սայլը՝ տիեզերքի անուրաւ ասպարէզում արշաւում է և իր սլացքի մէջ այն բոցն աւելի վառում բորբոքում է»:

(Յետին հառաչք)

Այսպիսի հոյակապ էջեր են նաև Պէշիկթաշլեանի եղերգները, որ դրել է իր մի բանի մտերիմ բարեկամների մահուան տոթիւ: Գոցա մէջ խօսում է սիրող սրտի մորմոքը, մերթ պարզուկ բառերով ու անսեթևեթ ձևերով իր գառնութիւնը պատկերացնում, մերթ սաւառնում, վերանում, անգրաշխարհի երանութիւնները յի-

չեցնում, և մերթ նմանների ու սղաւար Հայրե-
նիքի օգնութեան մէջ սփոփանք փնտաւում: Շատ
զեղեցիկ է օրինակ ծովի վերայ վախճանուած
Ազնիւ Լուսինի կղերգը, որից մի տուն բե-
րում եմ այստեղ իբր նմոյշ:

Ո՛ւր ես, Ազնիւ, տեսանք երթալդ,
Ուրախ դարձից չառինք մենք լուր.
Քեզ գրկելով շամբայ գրինք,
Գրկերնիս բաց կ'սպասենք դուր.
Ո՛հ, ամենուն ախուր ձայնիւ
Կը հարցնենք, ո՛ւր է Ազնիւ:

Պէշիկթաշիեանի տաղերը, ինչպէս տեսանք,
մեծ մասամբ գրաբար են: Աշխարհաբար տա-
ղերը, թէև միշտ համեմուած գրաբարի ձևերով
ու դարձուածներով, ունին թրթուուն, աշխոյժ,
վառվաուն նկարագիր: Գրաբար տաղերը ներ-
կայացնում են բանաստեղծի աւելի կատարեալ
գործերը, հեղինակը, իբրև Մխիթարեանների
սան, նայել է նրանց վրայ իբրև բարձր գրա-
կանութեան և այնտեղ է գրել իր բովանդակ ար-
ուեստը: Գծրախտութիւն է մեզ համար այս, ո-
րովհետև աշխարհաբար գրականութիւնը այսպէ-
սով զրկուած է մնում իր մի բանի հոյակապ
էջերից, միւս կողմից գրաբարը՝ ինչքան էլ որ
պարզ ու սահուն լինի Պէշիկթաշիեանի գրչի տակ,
այնու ամենայնիւ ծանրացնում է լեզուի ըն-
թացքը, իմաստները մթնեցնում և բնականու-
թիւնը մոռացնում: Ինչքան աւելի դուրեկան պի-
տի լինէին նրանք, եթէ նոր լեզուով գրուած լի-
նէին: Չօգանեանի հրատարակութեան մէջ, ուր

Պէշիկթաշլեանի բոլոր գրարար տաղերին կից գրուած է նոցա աշխարհարար թարգմանութիւնը, զեղեցիկ կերպով ապացուցուած է մեր աւսածը:

Աշխարհարար տաղերը նոր հարողական տաղաչափութեամբ են, իսկ գրարար տաղերը հին հայկական չափով, ինչ որ տալիս է նրանց աւելի ծանրութիւն ու վեհութիւն, և աւելի է յարմարուած նիւթի լրջութեան:

Պէշիկթաշլեանը մեր նոր գրականութեան մէջ ամէնից քորձր արուեստագէտն է. ստանաւորի պահանջած բոլոր արտաքին կողմերը, հասածների կանոնաւորութիւնը, յանդերի ճոխութիւնը, մանաւանդ երաժշտական շեշտի ճշտութիւնը ամենուրեք յարգուած է: Իր գրիչը առատ է պատկերներով: Եւ թէև շատ անգամ տեսնուած է նրա մէջ հարողական խոշոր զրոգների նմանողութիւն, բայց այս նմանողութիւնը հետակ կոյր մի բան չէ, այլ իւրացրած արուեստի արտայայտութիւն. այս պատճառաւ Պէշիկթաշլեանը արժանացիլ է «Աննման նմանող» տիտղոսին:

Բացի տաղերից՝ որ Պէշիկթաշլեանի գլուխ գործոցն են կազմում, բանաստեղծը ունի նաև մի քանի ճառեր և թատրերգութիւններ:

Ճառերը չորս են, խօսուած Համազգիաց, Մուրատ—Ռափայէլեան բնկերութեանց և Օրթագիւղի թատրոնի մէջ: Սրանք չեն ներկայացնում առանձին արժանաւորութիւն. հասարակ կրթիչ ճառեր են՝ որ նպատակ ունին արժարձել հայ-

բնաստիութիւն և յորդորել ղէպի յառաջդի-
մութիւն՝ ազգային միաբանութեամբ և գիտու-
թեան լոյսով:

Թատրերգութիւնները ընդ ամէնը ինն են.
Կոռնակ, Արշակ Բ, Վահան, Վահէ պատմական
ոգրերգութիւնները, երեք ուրիշ ոգրերգութիւն
խաղերէնից ու Քրանսերէնից թարգմանուած
(Ալֆիէէի խաղացոյց Սաւուղ, Վոլթէի Մահ
Կեսարու, Բրուտուս Ա) և երկու փոքր կատա-
կերգութիւն (Կատակերգութիւն Աւազակաց և
Նրեր Քաջեր), երկուսն էլ նմանազարար գրուած:

Կոռնակի նիւթը առնուած է Տրդատից յե-
տոյ Հայաստանում տիրող անիշխանութեան շըր-
ջանից: Բզնունեաց Կոռնակ եղևոնագործ նա-
խարարը Մանուակեանց նախարար Ներսէսի ղէմ
եղբայրասպան կսիւ է յայտարարում: Հաշտու-
թիւն խօսելու համար Ներսէսը ղիմում է Կոռ-
նակին, բայց շղթայի է զարնւում: Կոռնակի անձ-
նուէր խորհրդականը՝ Զաւէն՝ քանիցս աղերսում
է նրան ներել, բայց ի զուր. և դառնացած այս
անիրաւութեան ղէմ, բանտ է մտնում, արձա-
կում Ներսէսի շղթաները և միտաին փախչում են.
վրայ է հասնում Կոռնակ իր բանակով՝ ջախջա-
խելու համար Զաւէնի հետ Ներսէսին ու նրա
երկիրը: Նոյն միջոցին Թոսրով նստում է Տըր-
դատի գահը և Վահան Ամատունի զօրավարին ու-
զարկում խաղաղութիւն սփռելու և ազգադա-
պատերազմները վերջացնելու Հայաստանից: Վա-
հանի ստիպմամբ հաշտուում են Կոռնակ ու Ներ-

սէս. բայց դաւաճան Կոստակը խնջոյքի մէջ
գաղտնի թոյն տալով Ներսէսին ու նրա երկու
փոքրիկ որդիներին՝ ջնջել է ուզում Մանաւազ-
եանց սիրունոցը: Հեղիկ ու Յուլակ մեռնում են,
իսկ Ներսէսի թունաւոր բաժակը սխալմամբ Կոս-
տակն էր խմել:

Արշակ Բ՝ հինգ արարուածով ողբերգու-
թիւն է: Արշակ Հայոց թագաւորը Պարսիկներից
յաղթուելով՝ իր Սիսակ որդու հետ ապաստա-
նում է մի անտառի մէջ. այստեղ նա մտաբե-
րում է այն անիրաւ ու անզուժ դործերը որ իր
թագաւորութեան ժամանակ գործել էր. Սիսակ
աշխատում է մխիթարել նրան՝ յայտնելով թէ
ապագայ լուսադոյն կառավարութեամբ կարող էր
մտապննել անցիւղը: Պարսիկները լսելով Արշա-
կի թաքսախ անգը՝ դալիս են նրան բռնելու:
Պատերազմում հայերը յաղթւում են. Արշակ և
Սիսակ գերի ընկնելով՝ տաքում են Շապուհի
մօտ, որ յանդիմանելուց ու անարգելուց յետոյ՝
հրամայում է քանտարկիկ Արշակին Անյուշ բեր-
դում, իսկ Սիսակին արքունի բանտում: Շապու-
հի որդին Ուրմիզդ, որի կեանքը փրկել էր Սի-
սակը պատերազմի մէջ, երախտագիտութեամբ ու
սիրով լցուած՝ բաց է անում բանտի դռները նրա
առաջ: Սիսակը մի խումբ կարիճներով վազում է
Անյուշ՝ ազատելու համար իր հօրը, բայց դժ-
բախտ որդին անձնատպան հօր վերջին բողբոս-
բին է միայն հասնում:

Վլանսն՝ ողբերգութիւն երեք արարուա-

ծով՝ ներկայացնում է Վահան Մամիկոնեանի առաջին ապստամբութիւնը. Վահանը իր Զարեհ որդու և նախարարների հետ ապստամբութեան գրօշն է բարձրացնում Ատրվշնասպ մարզպանի դէմ. Գարջոյլ դաւածան նախարարը Պարսից կողմն անցնելով՝ Հայոց խորհուրդները մասնում է նրանց: Վահան և Զարեհ մի խօր ցաւ ունին իրենց սրտում. Վահանի որդին Սուրէն՝ սիրահարուելով Ասթինէ անունով պարսիկ օրիորդի վրայ, թողել է իր ընտանիքը և Պարսից կողմն է անցել. բայց նա դաւածան չէ. նա այլուստ է հօրը, եղբօրը և հօյրենիքի սիրով. ծնկաչոք իր հօր առաջ գութ է աղերսում. թող հայրը ներէ նրան, թող ընդունի առաքինի պարսկուհուն իրբե իր հարսը, և նա Վահանի ամենահաւատարիմ զինուորը կը դառնայ: Բայց ի դուր են աղաչանքները. Վահանը անողոք է. նա չի ուզում երբեք պղծել իր ընտանիքը պարսկուհու սիրով: Եւ Սուրէնը կորագլուխ հեռանում է Պարսից բանակը: Պատերազմը վճուում է: Վերջին գիշերն է: Մթութեան սարսափն ու պարսիկների դաժան սրերն արհամարհելով՝ Զարեհ անցնում է զաղտնապէս Պարսից բանակը և եղբօրը գանկելով՝ վերջին անգամ աղերսում է նրան թողնել թշնամիներին, մոռանալ Պարսկուհու անարժան սէրը և հօրը գիրկը՝ վերադառնալ Բայց սէրը հաւատարիմ է: Սուրէնը չի դաւածանում Ասթինէին: Պարսիկները լսում են ու վրայ հասնում. Զաւէնի սուրը զիակների բլուրմեր է բարձ-

բացնում, բայց վերջապէս նա բռնուում է և շղթայի գարնուում: Նոյն բոպէին անդի է ունենում Վահանեանների գիշերային յարձակումը. Սուրէնը արձակում է եղբօր շղթաները և երկուսը միասին կռուի մէջ են նեաւում: 400 հայ բաջերի առաջ 3000 պարսիկների բանակը ցրուցան է լինում. Ատրվշնասպ փախչում է ու դաւածան Գարջոյլը բռնուելով գլխատում է. Վահանը գտնում է իր քաջերին, բայց Սուրէնի միայն դիակն է գրկում՝ թշնամիների արիւնով շաղախուած: Զարեհի կեանքն ազատելու համար նա իր կուրծքը վահան էր դարձրել ու հարուածին զոհ գնացել:

Վահէ՛, ողբերգութիւն 3 արարուածով, ներկայացնում է Հայկազանց վերջին թագաւորի կեանքն ու Հայկազանց տէրութեան կործանումը: Արտաւազդ՝ Վահէի պաշտօնեաներից մէկը՝ հասարակ ծագումով մի մարդ՝ որ իր քաջութեան ու իր ընդունակութեանց շնորհիւ հասել էր իշխանական աստիճանի, սիրահարուելով Վահէի դուստր Արուսեակի վրայ, խնդրում է նրա ձեռքը: Կատաղում է Վահէն՝ իշխանի այդպիսի յանդգնութեան վրայ, որ մոռանալով իր ստոր ծագումը, համարձակուում է աչք ձգել արքայական ընտանիքի վրայ, և բանտարկում է նրան: Արուսեակը ուրանում է աշխարհային կեանքը և օտուածներիին նուիրելով իրեն՝ Սօսեաց անտառներն առանձնացած՝ դառն տրամութեամբ անց է կացնում իր օրերը: Իսկ Արտաւազդը յաջո-

դում է փախչել բանտից, մտնում է Աղէքսանդր Մակեդոնացու բանակը, իր բաջութեամբ հասնում զօրապետական աստիճանի և վրէժխընդրութեան կատաղի բոցով վառուած՝ առաջնորդում է մակեդոնական բանակը Հայաստան, Վահէից վրէժ լուծելու և Արուսեակին տիրանալու համար: Պատերազմը բորբոքում է բանակներ է որ ջարդում են: Մակեդոնական մի զումարտակ պաշարում է Սօսեաց անտառը՝ Արուսեակին ազատելու համար: Բայց նա իր հօր ու հայրենիքի աշտան թշուառութեանց վրայ այլ ևս չուզեց ապրել ու աչքերը փակեց յաւիտեան: Թորտակուեցան Մակեդոնացի բանակները, Վահէն էլ վիրաւորուեց ու մեռաւ՝ անգիտակ հայրենի գահի կործանման: Իսկ Արտաւազը՝ զաւանուութեան ամօթը ճակատին, խղճահարութեան զգացմունքը սրտում ու կօրցրած Արուսեակի յիշատակը հոգում, թողնում է այլ ևս մակեդոնական բանակը ու անզէն կանգնում հայերի առաջ՝ մահուան մէջ հոգու հանգիստը փնտռելով:

Պէշիկթաշլեանի ողբերգութիւնները պատկանում են դասական դպրոցին և պարունակում են այս կարգի ողբերգութեանց պակասութիւններն ու առաւելութիւնները: Նիւթ առնելով պատմական շրջանը՝ դժբախտաբար հեղինակը չէ կարողացած ուսումնասիրել նոյն շրջանը, որով իր տեսարանները ոչ մի տարբերութիւն չունին ներկայ կեանքից. չկայ բարձրի ուսումնասիրութիւն, ներկայացուած տիպերը սովորական

նկարագիրներ են. զլխաւորապէս սլակասում է դործողութիւնը, որ գրեթէ միշտ բեմից դուրս է կատարում, իսկ բեմի վրայ մնում են հրաշունչ ճառեր, գեղեցիկ տաճարանութիւններ:

Այս ողբերգութիւններից երկուսը (Կոսնակ և Վահան) թոյլ զբուածքներ են, իսկ Արշակ և Վահէ աւելի յաջող: Շատ գեղեցիկ հիւտուած է Վահէի նիւթը. բայց կանացի դերի բացակայութիւնը փշաջնում է ամէն ինչ: Եկեղեցական բարոյականը հրամայում էր որ բեմի վրայ կին չգտնուի. այս պատճառաւ էլ Պէշիկթաշլեանը ստիպուել է եղծել իր խաղերը. Կոսնակի մէջ կին ամենեւին չկայ. Արշակի մէջ հեղինակը ուղեցել է ներկայացնել Շապուհի դուստրը՝ որ սիրահարում է Սիսակ արքայորդու վրայ, այս սիրոյ պատճառով անսատում է հօր կամքին և բաց անում բանախ դռները: Բայց Պէշիկթաշլեանը ստիպուել է Շապուհի դասեր տեղ դնել Որմիզդ որդուն, այնպէս որ սիրոյ տեղ երևան է զալիս երախտագիտական զղայմունքը և ամէն ինչ դաճնում անբնական*): Վահանի և Վահէի մէջ կան կնոջ գերեր, բայց երկուսն էլ բեմից դուրս են: Ի՞նչ հրաշալի տեսարաններ կարելի պիտի լինէր ստեղծել, օրինակ եթէ Արուսեակը երևար բեմի վրայ. սիրոյ երզումը Արտաւազդի և Յրա մէջտեղ, նոցա բաժանումը,

*) Արշակի երկրորդ խմբագրութեան մէջ Պէշիկթաշլեանը Որմիզդի տեղ դնում է Ռոբբանէ՛ Շապուհի աղջիկը և այս կերպարանքի տակ էլ բեմ հանում: Իբր՝ բախտաբար տպագրուածը առաջին խմբագրութեամբ է:

Սօսկաց անասառում՝ երբ կոյսը իբևն աստուած-
ներին է նուիրում ու սէրը հոգու խորքում
թաղած՝ գիշերային մթութեան մէջ Արտաւազգի
յիշատակին հետ խօսում, վերջնապէս նոցա հան-
դիպումը, Արտաւազգի վերջին խօսքերը Արուս-
եակի գիակի առաջ են Այս բոլորը սակայն
չկան, վատ հասկացում բարոյականի պատճա-
ռաւ:

Պէշիկթաշիեանի թատրերգութեանց խոշոր
առաւելութիւնն այն է՝ որ, մինչդեռ նրա ժա-
մանակի թատրերը գրաբար ու ոտանաւոր էին,
սրանք աշխարհաբար են ու արձակ. լեզուն ճօխ
ու պերճ է. հանդիսաւոր խօսակցութիւն, գեղն-
ցիկ պատկերներ, երաժշտական ճաշակ փայլում են
նրանց մէջ: Պէշիկթաշիեանի ժամանակ Եւրոպա-
յումն էլ թատերական սիրում ռճը բարձր դասա-
կանն էր, որին հետեւում է նաև Պէշիկթաշիեանը:

Պէշիկթաշիեանը ունի նաև երկու կատա-
կերգութիւն: Կատակերգութիւն Աւազակաց շատ
թոյլ գրուածք է և կատակերգական բնաւորու-
թիւնից բոլորովին զուրկ: Մի քանի աւազակ-
ներ՝ սրանք կարծես մի մի գաղափարական մար-
դիկ են, փախցնում են մի հարուստ ժառան-
գորդի՝ նրա հարստութիւնը ձեռք բերելու հա-
մար, բայց պատահմամբ անասառում մտրտում
գինւորական ջնկատի ձեռքն ընկնելով, բռնում
են Շատ աւելի յաջող ու ծիծաղաշարժ է Երևր
ըսջեր: Մի ազնուականի ծառան մեռնելով՝ երեք
հոգի ներկայանում են և իբևնց քաջութիւնը գո-

վարանելով ցանկանում են վարձուել, պարսնը նրանց կեղծ պարձանքը խայտառակելու համար հրամայում է զաղանապէս կտարատիտսին մեռել ձեանալ, Շանսխորովին նշանակում է մեռելի պահապան, իսկ Ամենակուլտսին սատանայ: Կէս գիշերին սատանան գալիս է, մեռելը յարութիւն է առնում և երեքն էլ միմեանցից սարսափած օգնութիւն են ազաղակում: Տէրը գալիս է և նրանց վախկոտութիւնը խայտառակում:

3. ՊԵՏՐՈՍ ԴՈՒՐԵԱՆ

(1851—1872)

Աարուշան. Պետրոս Դուրեան, Քննական ակնարկ մը իւր կեանքին և գործին վրայ. Պոլիս 1911.

Ա. Զօպանեան.—Դուրեանի թատերգութիւնները. Մասիս 1893, էջ 39—40.

— Պետրոս Դուրեան (կենսագրական և քննադատական ուսումնասիրութիւն). Թիֆլիս 1894.

Էրսէրանեան Բ.—Կենսագրութիւն Պետրոս Դուրեանի. Պոլիս 1894.

* * *—Պետրոս Դուրեան, Զմշկեան Օրացոյց 1895, էջ 114—127.

Իւրիյ Վեսելովսկի.—Հայ յոսեակո բանաստեղծը Լուսայ 1902, № 3, էջ 201—209.

Ալ. Ռուբէնի.—Հեծեծանքների երգիչը. Մուրճ 1903 № 3, էջ 112—136.

Պետրոս Դուրեանը աղբատ երկաթագործի

որդի էր. ծնունց 1851 թ. մայիս 20, Պօլսի Իւս-
կիտար թաղում: Վեց տարեկան էր, երբ մտաւ
Իւսկիտարի շինարանը, ուր 9—10 տարի մնա-
լով, աշակերտեց հին կրթութեան ներկայացու-
ցիչներին և սովորեց աւանդական ուսումը՝ նա-
րեկի և գրարար Գերականութեան վրայ: Իւր ու-
սուցիչների մէջ պէտք է յիշել բացառապէս Արտ-
պիտն Թղեանին և Յակօր Պարոնեանին, որոնք՝
յայտնի գրապէսներ լինելով, թողել են իրենց
դրոշմը Դուրեանի վրայ:

Դեռ աշակերտ էր Դուրեանը, երբ սկսեց
գրել: 13 տարեկան հասակում գրեց իւր առաջին
ոտանաւորը, վաղահաս տրամութեամբ համակ-
ուած մի երգ, որ թէև թոյլ, և իբր այն չի ան-
ցել իւր տաղերի հաւաքածոյի մէջ, բայց դարձ-
եալ զգալ է տալիս նրա հանճարի փթթումը:
16 տարեկան էր, երբ գրեց Վարդ և Շուշան
թատրերգութիւնը, իսկ Սև Հողերը սկսաւ իւր
դպրոցական վերջի տարիներին: Չենք յիշում այն
բաղմամբիւ թատրերը՝ որ Դուրեանը թարգմանել
է Ֆրանսերէնից՝ աշակերտական շրջանին՝ Վար-
դովեան դերասանական խմբի համար:

Դուրեանը եղել է գեղեցիկ, աւոյզ, առողջ,
ուրախ, կատակասէր, բայց բարի, համեստ ու
առաքինի պատանի. նա ունեցել է լաւ ձայն և
նկարչական ընդունակութիւն. ասում են թէ նա
կը լինէր երգիծարան, եթէ կեանքի հանգամանք-
ները այլ կերպ լինէին: Բայց բախտաւորու-
թիւնը նրա համար չէր:

Նա ծնուած էր բանաստեղծ, հոգին լցուած բարձր ներշնչումներով, խիզ դաժան կեանքը, ընտանիքի աղբատութիւնը, օրուայ հացը հայթայթելու պէտքը քաշում էին նրան դէպի կոշտ նիւթականը: Նա մինչև խիզ կարողութիւն չունեցաւ իր ուսման բնթացքը շարունակելու և իր մտաւոր բնգունակութիւնները զարգացնելու:

1867-ին նա ձեմարանը աւարտեց և իր սղքատ ընտանիքին օգնելու համար՝ աշակերտ մտաւ մի սեղանատորի մօտ: Բանաստեղծ ու սեղանատոր չէին կարող յարմարուել իրար հետ, ուստի Դուբեանը մի տարի ծառայեց ու թողեց այդ գործը: Նրան առաջարկեցին ծառայի պաշտօն՝ մի յայտնի մտրդու մօտ, բայց նա մերժեց իրբև ստոր գործ: Մի ժամանակ անգործ մնալուց յետոյ՝ դարձաւ Օրադիւր թերթի խմբագրի օգնական, յետոյ ձեռք բերեց մի քանի մասնատոր դասեր, որոնցից էլ զրկուեց մի տարի յետոյ և դարձեալ մնաց անգործ: Այն ժամանակ նա սրտից գրքերով ապրել: Նորակազմ Հայկական թատրոնից դիմեցին նրան և առաջարկեցին գրել Արտաշէս Ա. Աշխարհակալ ողբերգութիւնը, որի համար ստացաւ 100 ուսրլու չափ վարձատրութիւն: Այս ողբերգութիւնը լաւ բնգունելութիւն գտաւ, որից հեղինակը բաջալերուելով՝ շարունակեց գրել նորանոր թատրերգութիւններ: Երեք տարուայ մէջ Դուբեանը գրեց 9 ողբերգութիւն, թարգմանեց Ֆրանսերէնից զանազան թատրերգութիւններ, որոնց մէջ յիշուում է յատկապէս

Վիկտոր Զիւգոյի «Արքայն գրօսնու» անախդ թատրերգութիւնը: Բայց այս գրուածքները, թէև հայթայթեցին հեղինակին փառքի բազմներ, և բանի բանի անգամ ժողովուրդը ծափերով ողջունեց նրանց, բայց նիւթականի կողմից առաջինի յաջողութիւնը չունեցան, որովհետև թատրոնի սյուսերը միշտ զբեկեցին նրան: Գուրեանը վերջապէս յանձն առաւ լինել գերասան, չնայած որ ինքը գերասանութիւնը համարում էր անբարոյական գործ: Բայց նա այստեղ էլ զբեկեց. նրա հետ թշնամացան և սոճիկները չվճարեցին. Գուրեանը յուսահատուեց ու թողեց:

Այստեղ սկսում է Գուրեանի թշուառ ու տատաղալի կեանքը. իր աղքատ ընտանիքին օգնելու բուն ցանկութիւնը, իր անգործութիւնը՝ երիտասարդական այդ կայտառ հասակի մէջ, իր գրական դառն ու ապարդիւն աշխատութիւնները, գերասանի քայքայիչ կեանքը, վերջապէս հողեկան տանջանքը, անյոյս սէրեր, բանաստեղծական երևակայութեանց ու անյազ իզճերի նուազումը անպէս մաշեցին նրան, որ նա ասացաւ թոքախտ: 1871-ի սկիզբները աւերիչ հիւանդութիւնը արդէն կրծում էր նրա սիրտը. և այնուհետև կեանքից յուսահատ, սիրոյ մէջ թշուառ, սրաից հիւանդ Գուրեանը տպրեցաւ իրը մարմնացեալ մերամաղձութիւն. իր մտերիմ ընկերներ՝ Վարդան Լուսինեանի կամ Ծանֆէսճեանի հետ ման էր գալիս անտառներում, ծովի եզերքը, Զամլըճայի բարձունքների վրայ, և տխուր նս-

ճիների ստուերներում առանձնացած՝ երազում,
լալիս, դրեթէ մահուան հետ ապրում ու գրում
իր անչափ տրտում արիւնտ տաղերը:

Մի տարի տանջուեց նա և 1872 թ. յու-
նուարի 21-ի գիշերը՝ 21 տարեկան հասակում
վախճանուեց այնպիսի սրտառուչ մահով, որի
նկարագրութիւնը ամէնից քտրացած սրտերից
անգամ արտասուք է բամում:

Վաղամեռիկ բանաստեղծը թէև քաջալիրու-
թիւն չգտաւ իր կեանքում, բայց շատերը զգում
էին նրա հանճարը, միայն նկատի ունենալով նրա
անուսում լինելը, չէին համարձակուում համեմա-
տութեան դնել այն ժամանակի այնպիսի գրող-
ների հետ՝ որոնց անունն էլ չի մնացել այժմ:
Բայց հենց մահուան օրից ամէն ինչ փոխուեց:
Նրա յուզարկաւորութիւնը կատարուեց փառա-
ւոր հանդէսով. եկեղեցական ամենաճոխ զարդե-
րը յատկացրին այդ ազքատ երիտասարդին, հա-
կառակ մեր եկեղեցու օրէնքներին՝ իր կտակի հա-
մաձայն՝ նա թաղուեց նուազածութեամբ. չորս
հազարից աւելի ժողովուրդ՝ չնայած օրուայ անձ-
րեին՝ յուզարկաւոր էր նրան: Գերեզմանի վրայ
արտասանուեցին բազմաթիւ դամբանականներ՝
որոնք սկիզբ գրին Դուրեանի փառքին: Կազ-
մուեց յանձնաժողով՝ հրատարակելու համար բա-
նաստեղծի գործերը, որոնք մի հատորի մէջ ամ-
փոփուած՝ լոյս տեսան մի տարի յետոյ՝ Իւսկի-
տարի ընթերցասիրաց ընկերութեան շնորհիւ:
Այս գրքի հասոյթով կանգնեցին Դուրեանի շի-

բիւմը, որ մինչև այսօր էլ տանջուող սիրահար-
ներն ու խտտտեղին է: Նոցա վշտի հառաչները և
հիացման բացազանջութիւնները դէպի թշուա-
բանաստեղծը՝ սկացնում են նրա շիրմի սպիտակ
մարմարը. անձրևը թափոււմ է և այդ տառա-
պանքի ստուերները սրբում նուազեցնում:

Դուրեանի գործերի առաջին տպագրութիւ-
նը (1872 Պօլիս, էջ 493) բաւական պակասաւոր
է. նա պարունակում է միայն նրա տաղերը և
5 թատերադուբիւն: Երկրորդ անգամ հրատարակ-
ուեց Դուրեանը (Պօլիս 1893)՝ զբաքննութեան
թոյլ տուած սահմաններում. պարունակում է
երգերի մի մասը և երկու թատերադուբիւն.
Դուրս են հանուած ազգային-հայրենասիրական
տաղերը. բայց սրանց փոխարէն աւելացել են
նամակները՝ որոնք միւս հրատարակութեանց
մէջ չեն մտել: Սրանից յետոյ Դուրեանը ունե-
ցաւ երեք ուրիշ տպագրութիւններ կողկասում,
բայց բոլորն էլ երկրորդ տպագրութեան վերա-
յից և այն էլ միայն տաղերը: Անցեալ տարի
Պօլսում սկսան հրատարակուել Դուրեանի տաղերը
և թատրերը՝ առանձին զբքոյններով: Առաջին
տպագրութիւնը պատրաստելու ժամանակ՝ հրա-
տարակիչները ձեռնադիրը յանձնեցին Պարոնեանի
և Սիմոն Ֆէլէկեանի բնութեան, առաջինին առ-
լով թատերադուբիւնները և երկրորդին՝ տաղե-
րը: Նորա կարծում էին թէ զրուածքները հրա-
տարակութեան արժանի չէին և պէտք էր են-
թարկել հայկարանների սրբագրութեան: Պա-

լոնեանը՝ անազարտ յետ դարձրեց ձեռագիրը։
Իսկ Ֆէլէկեանը յանդգնեց իր ուղած փոփոխու-
թիւնները մայնել տողերի մէջ։ Գուրեանի երկ-
րորդ տպագրութիւնը՝ կատարուելով բուն ձե-
ռագրի վերայից, ազատուած է այս սրբապղծու-
թիւնից։

Գուրեանի գործերն են՝ թատերպութիւն-
ներ, նամակներ, մի վէպ և տողեր։

Թատերպութիւնները՝ սրոնք ինն են թուով,
իրենց հեղինակութեան կարգով սոքա են. *Կարդ
և Շուշան կամ Հովիւր Մասեաց*, *Ան Հողեր
կամ Յետին զիշեր Արարատեան*, *Արտաշէս Ա
Աշխարհակալ*, *Անկումն Արշակունի Նարսու-
թեան*, *Ատղաստակութիւնք Պարսկաց ի Հայս
կամ Աւերումն Անի մայրաքաղաքին Բազրա-
տունեաց*, *Կործանումն Հոռմայ*, *Շուշանիկ*,
Տիգրան Բ. և Թատրոն կամ Թշուառներ, *Սո-
ցանից երեքը՝ Կործանումն Հոռմայ*, *Շուշանիկ և
Տիգրան Բ. դեռ անտխպ են*, *Արտաշէսը տպուեց
Լուսմայի մէջ*, իսկ *Ֆեացեալ հինգը Գուրեանի ա-
ռաջին հրատարակութեան մէջ* (Թատրոնն ու *Վարդ
և Շուշանը նաև երկրորդ հրատարակութեան
մէջ*)։

Մինչև Գուրեան գրուած բոլոր թատեր-
պութիւնները (*Հէքիմեան*, *Պէշիկթաշիկեան* ևն) զտտական հեղինակների հետեղութեամբ գրը-
ուած ողբերգութիւններ են. *Կոսնէյլ*, *Ռասին*,
Ալֆիլէսուի այդ հեղինակների վարպետներն են։
Գուրեանի ուսուցիչը՝ Սրապիան Թղլեան՝ առա-

ջին անգամ լինելով մտցնում է մեր մէջ վիպական (ուսմանտիկ) ուղղութիւնը և բնմ է բարձրացնում իր նոր խաղերը: Դուրեանը՝ որ կարգացել ու անսկէր իր սուուցչի այս խաղերը, ներկայ էր հղել նոյն իսկ վիպական գորոցի նշանաւոր գլուխներին՝ Հիւզոյի, Շիլլէրի և Շէքսպիրի թատերագութեանց, թողնում է նոյնպէս գասականներին և հետևում է վիպական գորոցին: Այս կարգին են պատկանում իր թատերագութեանց ամենամեծ մասը:

Բայց Դուրեանը մտցնում է մեր մէջ երկրորդ՝ աւելի խոշոր նորութիւնը. դա իրապաշտ գորոցն է: Զգաց Դուրեանը որ ճշտարակութիւնը ձանձրացած է դերասանին կոկորդը պատուոյ և թատերատեսներու գլուխը ուռեցնող խաղերէն... և այն գասանցական խաղերով դո՛ւ չըլլար... և եթէ ընտանեկան անցքերու վրայ յօրինուած նորանոր թատերախաղեր ներկայացուին, ժողովուրդը շատ կ'ախորժի աննոցմէ և իր բաջալիրութիւնը չը դլանար... վասն զի ինքն ալ տեսարանին վրայ ելնող անձի մը համապատկերը կը գտնէ իր վրայ, և հեղինակին ճաշակին կամ հմտութեանը շնորհիւ քիչ կամ շատ օգուտ կը բաղէ անկէ»^{*}: Դուրեանը գտնում է իրապաշտ գորոցի հայրը և այս ուղղութեամբ գրում է Քատրան կամ Քշուտաներ թատերախաղը: Արանով նա մտնում է կեանքի իրական ասպարէզը, որ այնքան նիւթ կայ դիտելու և քննե-

^{*}) Քատրան կամ Քշուտաներ, Աբար. Բ, տեսիլ Ա.

լու, ուր այնքան ընկերական, հասարակական հարցեր կան արժարժելու, գտտելու: Բայց թատրոնը լինում է Դուրեանի վերջին թատերախաղը. մահը վրայ է հասնում և արդիւում է նրան իր նոր ճանապարհի մէջ առաջագիժելու, իսկական թատերադրի ուժերը զարդացնելու:

Հակառակ այս բոլորին՝ Դուրեանը թատերագիր չէ. նրա բոլոր թատերերգութիւնները անյաջող են, պակասում են նրանց մէջ գործողութիւն և հոգեբանութիւն՝ որ թատերգութեանց մէջ փնտռուած ամէնից աւելի էական բաներն են: Տեսարանները առհասարակ անբնական են, սէր, խարդաւաններ, ոճիրներ, թոյն, անձնասպանութիւն իրարու հետ շաղկապում՝ անլուծելի հանելուկներ են սարքում: Հեղինակը յաջողում է զլիսաւորապէս այնտեղ՝ ուր սիրային տեսարաններն են պարզում. այստեղ երևան է զալիս սիրով այրուող՝ բանաստեղծ Դուրեանը, որ իր սրտի պատկերն է նկարում. իր ամէնից քնրոյշ զգացումները, իր ամէնից անոյշ բաները սիրահարների բերանն է դնում: Գեղեցիկ են այդ էջերը իբրև արձակ բանաստեղծութեան հատուածներ, իրենց մարտը աշխարհաբարով, իրենց պատկերալից լիզուով, իրենց նկարուն սնով, բայց հէնց այս պատճառով էլ յարմար են աւելի շուտ ընթերցանութեան, քան ներկայացման:

Այսպիսի սիրային էջերով հարուստ է Դուրեանի առաջին թատերերգութիւնը՝ Վարդ և Շու-

շան, որը գրել է 1867 թուին, 16 տարեկան հասակում: Դա չորս արարուածով երգախառն թատրերգութիւն է, որի նիւթը թէև տղայական, միամիտ մի բան, բայց լիզուի, բանաստեղծական արտայայտութեանց և զգացմունքների փափկութեան կողմից սքանչելի է:—Սուրմակը մի եղեռնագործ մարդ է, որ իր հօրը՝ Վահրամ նախարարին սպանելով՝ կողոպտում է հարստութիւնը և անառակի ու առաջակի կեանքով ապրում: Ազարակապան Պարէտի կլինը Մարիամ՝ հրապուրուելով նրանից՝ թողնում է ամուսնուն և փախչում նրա հետ. բայց շուտով լքուած Սուրմակից, իր նորածին որդու՝ Դեղամի հետ ստիպւում է մուրացկանութեամբ ապրել: Պարէտը մի որդի ունի՝ Վարդ և մի որդեգիր աղջիկ՝ Շուշան. նոքա սիրում են միմեանց այնպիսի քընքոյշ, այնպիսի անմեղունակ սիրով, որ «ծագրկին ու զեփիւսին սէրն» է կարծես: Հիանալի է այս երկու անմեղ էակների սիրային խօսակցութիւնը, որից մի նմոյշ գաղափար պիտի առայ Դուրեանի թատերական արձակի մասին:

Վարդ.—Յոգնեցար, սիրելի Շուշանս... եթէ կուզես, սա առուակին քով նստինք քիչ մը:

Շուշան.—Քանի որ քու հեռոց եմ, սիրելի Վարդս, գիտես որ երբէք չեմ յոգնիր:

Վարդ.—Շուշան, երբ առաջին անգամ սէրը փափկիկ մասներովը կուրծքս բազրեց, ես միայն կերեակայէի գիրկ մը և բնբուշ թեւեր... կըսէի ինքնիրենս... Երբ պիտի գայ այն երջանիկ վայրկեանը յորում սիրունւոյ մը հեշտ ձայնը պիտի մըռնջէ ին-

ձի, «զրկէ զիս Վարդ», և ա՛նա քու զերկզ հմ, Շու-
շան. երջանիկ է այն ծագիկը որ քու շրթանցդ վը-
րայ կը թառամի, երջանիկ է այն հոգմիկը, որ քու
ճակատդ կը շոյէ, երջանիկ է այն ճառագայթը որ
քու մազերուդ մէջ կը նուաղի, և ամենէն աւելի
երջանիկ է այն որ զքեզ կը սիրէ ի բոլոր որտէ:

Շուշան.—Ա՛հ, յիբաւի ի՛նչ քաղցր է այն սե-
րը, Վարդ, սէրը կենաց գարունն է որ մեր սրտին
մէջ կը փթթի, և համբոյրը անոր զեփիւսն է որ մեր
սիրարորբոսը սրտերը կը զոգացնէ... տես, Վարդ,
բոլոր բնութիւնը սիրով կը խայտայ... լուսին, սէր
կը ցօզէ, ծագիկը սէր կը բուրէ, հոգմիկը սէր կը
շնչէ, թռչունը սէր կը զեղզեղէ, տերեւը սէր կը սօ-
սափէ, առուակը սէր կը մրմռնէ, օ՛հ, ամեն ի՛նչ սէր...
սէր...:

Վարդ.—Շուշան, սրչափ քաղցր ես, քու սրը-
տիդ ծալքերը շուշանայ թերթերուն պէս ամբիժ են,
քու նայուածքդ արշալուսոյն առաջին ճառագայթին
նման քաղցր է, քու շունչդ առաւօտեան զեփիւսին
չափ հեշտալի է... օ՛հ, եթէ դու չըլլայիր, փուշերով
ճածկուած վարզի կոկոն մը պիտի ըլլայի ես և զեռ
չի բացուած պիտի թառամէի:

Շուշան.—Գիտցաւ Արարիչը որ մենք աւանց
իրարու չի պիտի կարենայինք ապրիլ, ուստի իրա-
րու զերկ նհանց զմեզ, և հիմա սէր կը շնչենք մի-
ատեկ, այնպէս չէ՛, Վարդ, միշտ պիտի սիրենք զի
բար, ինչպէս որ ծագիկն ու զեփիւսը միշտ զիրար
կը սիրեն... օ՛հ, տես ի՛նչպէս ուժգին կը բարախէ
սիրտս. կարծես թէ կուրծքս ձակելով քու սրտիդ
քով թռչիլ կուզէ, մօտեցիր ինձ, սիրելիդ իմ Վարդ
միշտ զրկէ զիս... տես, լուսինը ի՛նչպէս կը ժպտի
մեզի, կարծես թէ նա ալ աստեղագարդ կամարէն

մեր զերկը թռչիւ կուգէ, նա ալ զմեզ կը սիրէ, մեր վրայ կը հսկէ, մենք ուր երթանք, ինքն ալ մեզի կը հետեի:

Ոճրագործ Սուրմակը տեսնելով Շուշանին, առևանգում է նրան մի անձանօթ քարայրի խորը, ուր անպատուած Շուշանը գիմում է անձնասպանութեան: Սիրակորոյս Վարդը հեռանում է հայրենի տնից և օրերով յուսակառուր թափառում իր Շուշանին փնտսելով և գտնում է նրան մահուան վերջի բոպէներին: Այստեղ վրայ են հասնում մի կողմից Մարիամ և Պարէտ՝ որոնք իրենց Վարդին են փնտաում, միւս կողմից գազանացած Սուրմակը՝ որ Վարդից վրէժ է ուզում լուծել: Բայց Մարիամի դաշոյնը խրոււմ է Սուրմակի սիրաւը և վերջ տալիս նրա եղեռնագործ կեանքին:

Սեւ Հողեր կամ Յետին գիշեր Արարատեան՝ ողբերգութիւն է երեք արարուածով և մի վերջարանով: Լանկթիմուր՝ թաթար գազանը՝ աշխարհներ տւերկուց յետոյ՝ Սերաստիոյ վրայ է գալիս. Սերաստիոյ ձերունի իշխանը՝ Նորայր, նրա ազջիկը Նազենիկ և Նազենիկի ամուսինը Վաղինակ՝ որ Հայոց զօրավարն է, բաջութեամբ զիմադրում են: Վաչէ զօրավարի մատնութեամբ՝ Սերաստիան առնւում է և սկսում սոսկալի կոտորածը. Լէնկթիմուրի վրէժխնդրութեան զոճ է գնում հենց մատնիչ Վաչէն և նրա հրամանով շղթայի է զարնւում, և նա թափառում է յուսահատ ու անօգնական, նրա հայրը Ներսէճ և կի-

նը Երանեակ՝ անիծելով մասնիչին՝ հեռու են
փախչում. գազանացած Վաչէն իր կնոջ վերայ էլ
է ձեռք բարձրացնում, բայց երկնքի կայծակը
շանթահար է անում նրան: Լէնկթիմուր շղթա-
յում է նաև Նորայր իշխանին, բայց հրապուր-
ուելով նրա դուստր Նազենիկի գեղեցկութեամբ՝
առաջարկում է ընտրել տիեզերակալ Լէնկթի-
մուրին կամ դասապարսեալ Նորայրին և կամ
հայրենիքը: Նազենիկը հայրենիքն է ընտրում.
Լէնկթիմուր զգածուած՝ գազարեցնում է կոտո-
րածը և հեռանում Սերաստիայից:

Վերջորանի մէջ կայ մի գեղեցիկ այլարա-
նական պատկեր. բեմ են բարձրանում Հայաս-
տան, Յոյս, Սէբ, Անմիութիւն և Թշուառութիւն:
Աւերակների մէջ՝ փշեպսակ գլխով, շղթայակապ
նստել է յուսահատ Հայաստանը. Թշուառութիւ-
նը՝ մի ձեռքին սև դրօշ, միւս ձեռքին տապար՝
կանգնել է նրա գլխի վերևը. Անմիութիւնը նրա
ոխրիմ թշնամին է. բայց յանկարծ ծագում է
Յոյսն ու Սէբը. Անմիութիւնը կործանում է,
Թշուառութիւնը անհետանում և ավերակների մի-
ջից վերականգնում է Հայաստան:

Անկումն Արշակունի հարստութեան՝ վեց
արարուածով թատերագութիւն է. ներկայացնում
է Արտաշէս Գ-ի կեանքը և Արշակունի հարստ-
ութեան անկումը: Արտաշէսը անբարոյական,
ցոփ ու հեշտամոլ մի թագաւոր է, սր տէրու-
թեան ու ժողովրդի հոգսերը թողած՝ իր վաւա-
շտ կրքերին յագուրդ տալ է աշխատում. նա

լքել է իր մօրը՝ բարի և առաքինի Զարմուհուն՝ Հայոց մայր թագուհուն և իբր զժի՛ պալատից դուրս է վաճակել. նա լքել է և իր կնոջ՝ զեղեցիկ և բարեպաշտ Հերանոյշին՝ Հայոց թագուհուն, որ պալատի մի առանձին սենեակում մենակեացի կեանք է վարում, իր պարկեշտ արքայորդու՝ զեղեցիկ և քաջ Հրաչեայի հետ: Ամբողջ պալատը և նախարարների բազմութիւնը ներկայացնում է իբր հաճոյքի ու գուարճութեան անձնատուր մի մարմին: Պակաս անկեալ չէ նաև հոգևորականութիւնը. Սուրմակ երէց՝ որ նախկին պալատական է և իր գաւազրութեանց մէջ բռնուելով՝ ազատուելու համար գազանապէս հոգևորական կոչում է ստացել, այժմ այդ սքեմի տակ թաղնուած՝ գործում է ամէն անօրէնութիւն: Բարէլ ծերունի զինուորի աղջիկն է զեղեցիկ և բարեպաշտ Շահանդուխտը. Շահանդուխտ և Բարէլ անձկալից սիրով սիրում են միմեանց. Աբտաշէս տեսնելով նրան՝ ուզում է իր կինը դարձնել, նա բանտարկում է Բարէլին և օրհնած ջրի մէջ թոյն խտնելով՝ սպանում իր կնոջը՝ Հերանոյշ թագուհուն: Շահանդուխտը յափշտակում է պալատ. բայց Աբտաշէսի ազաջանքները, հարստութեան ու փառքի հրապոյրները ի դուրս են անցնում. նրան անձնատուր չլինելու համար Շահանդուխտը թոյն է խմում և իր սիրելի Հրաչեայի հետ միանում մահուան գրբկում: Սուրմակ երէց, Բարէլ և Հերանոյշի հայրը՝ Փանսերսեհ՝ վրէժխնդրութեան բոցով վառուած՝

գաւազիք բանակ են կազմում և նախարարների
հետ միացած գնում են Պարսից թագաւորի ա-
ռաջ բողոքելու: Գալիս է Սահակ կաթուղիկոսը,
բայց նրա յարգորներն ու աղաչանքները ոչ ոք
չի լսում, միայն Բարէլն է որ ի սէր հայրենիքի՝
գաւազբռնիկան մէջ երգմնազանց գանուելով՝ վաս-
չկոչուելու համար՝ գաշոյնն իր կուրծքն է խը-
րում, իսկ գաւաճան նախարարները համնում են
իրենց փափազին, և Արտաշէս ու Սահակ զբրկ-
ուելով իրենց դահից՝ կտրծանւում է Հայոց Ար-
շակունի թագաւորութիւնը:

Ասպատակութիւնը Պարսկաց ի Հայս կամ
Անքումն Անի մայրաքաղաքին Բագրատունեաց,
հինգ արարուածով պատմական ոգրերգութիւն է:
Տուգրիւ յարձակում է Անիի վրայ, Գագիկ՝
կարսի թագաւորը և Թաթուլ զիմադրում են:
Տուգրիւին յաջորդում է Արիտայան Աղկան՝ սար-
սիկ իշխանը՝ սիրահարուած Անիի իշխան Բա-
գարատի ազջկայ՝ Զարմուհու վերայ, բանակի
բոլոր զաղանթները հագորդում է հայերին և այս
միջոցով յաջողում է հայերին՝ վանել թշնամու-
բոլոր յարձակումները: Զարմուհու վերայ սիրա-
հարուած է նաև Ապրսամ՝ Անիի զօրքերի հրա-
մանատարը, որ գայրացած Զարմուհու մերժու-
մից, մատնում է քաղաքը թշնամուհու Կոտարածը
սկսում է Անիում, որին զո՛ւ է գնում և Ապրսամը:

Այս թատերերգութիւնը ամէնից թոյլն է
Դուբինի գործերի մէջ և հասարակ պատմական
ոճից դուրս՝ զրեթէ ուրիշ ոչինչ չունի:

Արատաշէս Ա (Լուժայ 1899, գիրք Բ. էջ 1—54) հինգ արարուածով ողբերգութիւն է: Առաջին արարուածում երևում է մեծախառ Արատաշէսը՝ որ սլաւաբաստում է Արեմուտք արշաւելու, և այս առթիւ շնորհներ է բաշխում իր նախարարներին. բոլորը գոհ են բացի Արշէզից, որ Արատաշէսի զինակիրն է եղել երկար ժամանակ, բայց իր հաւատարիմ ծառայութեան փոխարէն ոչ մի վարձատրութիւն չի ստացել: Երևան է գալիս մի գնչուհի (Որմզգուխա) և Արշէզին բաց անում մի սարսափելի գաղտնիք: Այդ գնչուհին մէկ աղքատ պարսկուհի էր. Արատաշէսը սիրել է նրան, խոստանալով թագուհի դարձնել՝ երբ կը ժառանգէ հայրենի գահը. բայց շուտ է մոռացել իր խոստումը: Լքուած պարսկուհին իր նորածին մանկիկին յանձնել է Արատաշէսին ու ինքը սկսել է վարել թափառական կեանք: Մանկիկը մեծանում է և գառնում Արատաշէսի քաջ զինակիրը. դա Արշէզն է: Որմզգուխա և Արշէզ երջում են վրէժ լուծել թագաւորից: Բ. արարուածը պատերազմի յայտարարութիւնն է Լիւզիոյ կրեսոս թագաւորի դէմ: Գ արարուածում Արատաշէսը իր բանակատեղումն է. Որմզգուխաը ստուերի պէս ներկայանում է նրան և վերջին անգամ պահանջում կտտարել իր խոստումը. Արատաշէսը մերժում է. վրէժխնդիր կինը գիշերանց ծածուկ մանում է բանակատեղը՝ գաշունահար անելու թագաւորին, բայց մութի մէջ սխալմամբ իր սրտուն՝ Արշէզին է սպանում: Դ

արարուածին նաւամարտն է, Որմզդուխտը փախ-
չում է Հայոց բանակից և լողալով անցնում Կրե-
սոսի մօտ և արարուածում յաղթական Արտա-
շէսը Կրեսոսի պալատումն է. Կրեսոս և Որմզ-
դուխտ զնրի են շղթայակապ ու մահուան են սպա-
սում, Արտաշէսը ներում է, Որմզդուխտին ար-
ձակում, իսկ Կրեսոսին բանա պցումն Կէս գիշի-
րին՝ Որմզդուխտը դաւաճանութեամբ կուի է
ձգում Հայոց երկու բանակների մէջ, զազանա-
բար մտնում պալատը, Արտաշէսին սպանում,
յետոյ մտնում բանտը, Կրեսոսին արձակում, և
մինչդեռ երկուսով դուրս էին գալիս Լիւզիական
ուժերը կազմակերպելու, վրայ է հասնում Հա-
յոց սպարապետը և երկուսին էլ խողխողում:

Դուրեանի վերջին թատերախաղն է Թաւա-
րոն կամ Թշուառներ, որ 5 արարուածով ող-
բերգութիւն է, Դուրեանը ձանձրացել էր արդէն
վիպական ուղղութիւնից և տեսել էր թէ կեան-
քին աւելի մօտիկ լինելու համար՝ հարկաւոր է
դիմել իրապաշտ դարձոյին: Աւ ահա այս ուղղու-
թեամբ գրում է Թատրոնը — Մեծահարուստ վա-
ճառական Մուրատօֆը տմբոյջ հարստութիւնը
կորցնելով՝ այժմ Թովմա անունով ծածկուած՝
զազանի մութացկանութեամբ է ապրում: Իր աղ-
ջիկը Վարդուհի՝ որ լուսնակի գեղեցկութիւնն
ունի և իր որդեկիրը Եղուարդ՝ որ գրապէս է,
որտաղին սիրով սիրում են իրար և իրենց հօր
մութացկանութեան անձանօթ՝ թշուառութեան մէջ
ապրում են իրենց սիրով երջանիկ հարուստ

վաճառական նահապետօքը տեսնելով վարդուհուն, առաջարկում է նրա հօրը՝ 50 ոսկով ծախել ազջկայ պատիւը նրան։ Մուրացկան հայրը համաձայնում է և իր սրբիական սիրուն զոհ է դարձնում անմեղ ազջկան։ Եղուարդը լսելով հօրը կարծա վրձակը՝ դերասանութեան է սկսում թշուտո վարդուհին հետեւում է նրան. և իրենց թշուտո սէրը, հօր պաշտամունքիւնը, ազջկայ անպատուութիւնը ողբերգութեան վերածած՝ բնական հանում և ողբերգութեան վերջարանը իրապէս գործադրելով իրենց վրայ՝ թոյն են ընդունում և հանդիսականների բուսն ծափահարութեանց մէջ մեռնում են երկունս էլ։

Ինչպէս տեսնում է, Թատրոնի զայտփարն է միայն յաջող՝ իբրև առաջին փորձ իրապաշտ ուղղութեան, ապա թէ ոչ՝ գործը յաջողուածներից չէ։ Այստեղ երևան են գալիս ոչ թէ կեանքի երևոյթներ, այլ բոլորովին պատահական դիպումներ, սրտնը շատ անբնական են։ Գուրեհունը՝ որ ժամանակի որո համաձայն՝ սիրող է վրպական բարդութեան, չի գոհանում զես այսքանով, և վերջին արարուածում կրկնապատիկ կնճոռտում է զէպքը։ Գուրս է բերում որ նահապետօքը Մուրատօքի սրդին էր և նախկին զբամանենց, որ իր կեղծ ոսկիներով վարձատրել է հօրը և սա էլ՝ գիւնելով ստախանութեան՝ բանտ է ուզարկում նրան։ Այսպէսով իրարից անձանօք՝ կզրայրը պղծում է քրոջը, հայրը մտանում է սրգուն։ Այս բոլորը աւելորդ ու շին-

ձու բաներ են: Որքան թոյլ է դուրս բերուած նահ թովմայի սճիրը և Վարդուհու ցաւը. հայր և աղջիկ բոլորովին սառն են այդ զարհուրելի սճիրի առաջ, կարծես թէ մի սովորական դէպք լինէր. ոչ զայրոյթ, ոչ դիմադրութիւն, ոչ կիրք և ոչ ցաւ: Կեղծ սակիներէ ցաւը շատ աւելի մեծ է երևում քան պատուի բռնաբարութիւնը: Նորից այստեղ էլ ամէնից յաջողած մասերը նրանք են՝ ուր պատմուած է Վարդուհու և Եղուարդի մաքուր սէրը:

Գուրեանի վէպը՝ որ ինքնակենսագրութեան նման մի քան էր, կրում էր Վրոսիտրեանի գիշերների վերնագիրը. դա մի ընդարձակ գործ էր, բայց մնացել է կիսատ և այժմ էլ կորել է:

Սամակները (թուով 13 հատ, մէկը գրաբար) Գուրեանի գեղեցկագոյն արձակ գրութիւններն են. գոթա նամակներ չեն և չունին էլ նամակի հասարակ ընտանի լեզուն, այլ քերթուածներ, համակ պատկերներով գունագեղուած բերթուածներ, որոնց մէջ հիւանդ բանաստեղծը իր տառագոյզ սրտի ցաւն է նկարում: Նա նկարում է մեր առաջ իր զգացմունքներով զեղուն սիրտը, յուսահատ դառնութեամբ լցուած հոգին, կեանքի անյաջողութիւնները, յուսախար երազները և այն սրտկալի ցաւը՝ որ կրծում էր նրա սիրտը, երբ նա թորախտով տանջուած՝ գրեթէ գերեզմանի եղբքում կանգնած՝ դիտում էր իր առաջ բացուող սև վիհը: Զվաշիկի սէրը ու թագուիլ գերեզմանի այդ վիհի մէջ, ու գերեզմանից

յևտոյ մտապուել ամէնքից, անյիշատակ կորչել,
ահա թէ ինչն է աւելի սարսափեցնում քանաս-
տեղծին:

Մեռնիլ թարմ ու երազոտ, մեռնիլ առանց
մարմարեայ ճակատի վրայ խորշում մը ձգելու, առանց
շուրթեր համբոյրով մը բորբոքելու, առանց հոգին
մպխտով մը հրդեհելու, մեռնիլ...

Իմ հոգիս յառած է դալկահար և անհուն աշ-
խարհի մը, զոր երկինք կը կրչնն... ան, բարեկամ,
կուզեմ զգալ թէ երկինք մը կայ, վասն զի դժուար
է ինձ հաստատլ թէ աշխարհ մը կայ ինձ համար...

Կուրծքիս տակ հրարուխ բռնկած է, կրակներ
կեռան և կայրեն զիս, այս կրակը երկնքի կրակին
նման է, որ չի մարիք և չպիտի մարի մինչև որ
չսպառէ ամէն ինչ:

Կարծես թէ գերեզմանին մէջէն կը խօսիմ,
այ մարք մանկու վրայ կողոզ հասագայթ մ'եմ, քաշ-
բայում մ'եմ:

Ահա ես կիջնեմ կամ ժառ եմ իջնելու այն սև-
յատակ անգուռդին մէջ՝ որոյ անունը գերեզման
կրտեն: Արդեօք ինչ պիտի բսնն ինձ գերեզմանէն
անդին. «Ահա թշուառ երիտասարդ մը, որ աշխարհ
եկաւ, և միայն իր մեռնելն զգաց ու մեռաւ»:

Գիտեմ, քիչ առեմէն պիտի մեռնիմ, ար-
ցունքի տեղ՝ դագաղիս վրայ երկու խօքը, հոռու-
շանքի տեղ՝ երկու շունչ ազօթք հոգեոյս համար, և
վշտի տեղ՝ երկու փունջ ծաղիկ գերեզմանիս վրայ,
ես ալ մեռած պիտի չըլլամ, միշտ գալար ու կեն-
դանի պիտի մնամ:

Դուրեանի բարձրագոյն արժանիքը կազմում
են Տաղերը. սորա 38 հատ են, մի քանիսը
գրուած 1867—70 թուերին, իսկ ամենամեծ մասը
1871—ինչ Այս ստանաւորներից եօթը՝ ազգային
հայրենասիրական երգեր են, երկուսը կրօնա-
բարոյական, մնացեալը անձնական ու սիրային:
Առաջին երկու խմբի երգերը համեմատութեամբ
երբորդին՝ բաւական թոյլ են. բացառութիւն է
կազմում միայն «Իղձք առ Հայաստան» զգայուն

ստանաւորը՝ որ կարող է մրցել Գուրեանի ամե-
նալաւ ստանաւորի հետ և իբր երգ՝ երգում է
Տաճկահայոց մէջ:

Երբոր ցողին փազփուն շիթեր գիշերուան
Յոտի՛ թերթի՛ ծաղկէ վրայ կը տեղան,
Եւ երբ երկինք աստղեր շողան մթափար,
Տայտեն արցունք՝ կայծ իմ աշերբս խաւար.

Ի՞նչ, Հայաստան, քեզ մտնայ...

Երբէք, այլ սե նոճի մըլլայ, քեզ շոք տար:

Գուրեանի սիրային տաղերը՝ նրա գլուխ-
գործոցները, նրա անունը անմահացնող ամէնից
վսեմ էջերն են. հայ գրականութիւնը չունի նրան-
ցից աւելի փայլուն գոհարներ: Յիշենք մասնա-
ւորապէս Իցիւ թէ, Սիրեցի քեզ, Աիրել, Լճակ,
Թրբուհին, Ներա հետ, Գրժել, Սե՛ սե՛, Հեծեծ-
մունք, Հծծիւնք, Տրտունջք, Զգջում, Իմ ցաւը,
Իմ մահը: Այս բոլորի մէջ բանաստեղծը երգում
է իր վիշտն ու իր սէրը, երկունս էլ իրարից
անբաժան, որովհետև Գուրեանի սէրը ուրիշ բան
չէ, բայց եթէ սիրոյ յուշքը, չվայելած սիրոյ
գտնութիւնը: Այդ սէրը չունի իրական, մարմ-
նական գոյն. նա մի բոլորովին վերացական,
երազային, պլաստոնական անուրջ է, որ չգիտէ
նիւթի կոշտութիւնը, ոամիկ զգացմունքներ: Նա
բխում է ուղղակի հոգուց՝ մարմն ինչպէս ման-
կան հոգին, անարատ ինչպէս նորարաց ծաղկի
թերթը. եթերային սիրոյ ներբողն է այն, որ չի
տեսնում, չի շօշափում, չի մտածում, չի խոր-
հրգածում, այլ միայն զգում ու թրթռում:

«Իցիւ թէ» Գուրեանի հնազոյն տաղն է

(1867 թուից), սիրային յափշտակութեան ու
հիացքի արտայայտութիւն.

Ո՛հ, ի՛նչ ես դու, սէ՛ր, երկնի հո՛ւր կամ ժպիս...
Ձունի երկին աշացդ կայծերն ու կապոյտ,
Վարդը շունի քու լանջդ ամբի՛ժ՝ լուսափթիթ...
Ձունի լուսինն վարդերն շիկնոտ այտերուդ:

Բայց հիացքին յաջորդում է իսկոյն վիշտն
ու արցունքը՝ այնպիսի մեղմ տոցի մէջ ամփոփ-
ուած, որ կարծես ճառագայթն էր ցոլաց ու
անցաւ.

Գիշերն երկնի կայծից՝ լուսնոյն սիրազէմ,
Յերեկն ախոյ՛՝ ծաղկանց ժպտիս... մէկուն զէթ...
Իսկ քեզ համար ես արցունքով կաղտիմ,
Դու շեռ շնորհեր նայուածք մինձ հուր աշերէդ:

Կոյսին հպելու համար սիրահարը ցանկա-
նում է լինել հեացող զեփիւս, լացող վարդ, վճիտ
առու, շողուն ճառագայթ, ու այս ամէնից յիտոյ՛
եթէ նա արդէն սիրաբ տուել է մէկ ուրիշին,
ցանկանում է լինել մինչև անգամ նրա զերեզ-
մանի բարը, կոյսին հպելու, նորա շունչը լսե-
լու երազով:

Այլ ո՛չ, անգութ, եթէ տուիր մէկուն սէր,
Իցիւ թ՛անսր զերեզմանին բարն լինի՛ժ,
Եւ դու թօշնած դատ շնչդ շուրջս... արտասուել...
Քեզ հպելու համար հարկ լսկ դո՛ւ շիրիմ.

Վերջին սուղը դժբախտարար շատ աննկը-
ղաշնակ է:

«Սիրեցի քեզը» սիրոյ մերժումն է բանաս-
տեղծը արշալոյսով հանդիպում է կոյսին, որ վար-
դի թերթիւն էր փետում. սիրում է նրան, հոգին
նրանով շղթայում, և այնուհետև ուր որ գնում՝
նրան է տեսնում. տերևների մէջ նրան ձայնն է
խօսում, առուակի մէջ նրան զէմքն է փայլում,

գեփիւսի միջից նրա մնչիւնն է լուում: Նա նրա-
նից ազատուել է ուզում, վարդի թերթերի տակ
ծածկուած այդ գրանիտէ սրտից. նրա միխիթա-
րութիւնը գերեզմանն է:

Գրեմ սրտովս արդ ցուրտ հոգ,
Ի ալ չգիտիմ քեզի թող,
Կոյս մ'է նաև գերեզման...
Կայ խորունկ սիրտ մ'անոր նման...

«Ախրել» և «Իրժել» իրար հակադիր ստա-
նաւորներ են. առաջնի մէջ բանաստեղծը՝ հեռա-
ցած մարդկանցից, ուզում է սիրել միայն աստ-
ղերը, ծաղիկները, վտակը, գեփիւսը, գրկել ընա-
րը. բայց կոյսը հրապուրում է նրան միշտ իր
նայուածքով, իր ժպիտով, իր շրջազկեսաի շքր-
շիւնով, իր փսփոսցով. վերջապէս սթափուում է
բանաստեղծը, ճանաչում է նրան իրրև գեղ ու
կրակ, անապակ ինչպէս վտակը, անմեղ ինչպէս
գեփիւսը, հաւատարիմ ինչպէս ընարը, և հրա-
ժարում է մենաւոր կեանքից:—Երկրորդի մէջ
բանաստեղծն է որ դիմում է կոյսին, ուզում է
սիրել միայն նրա ժպիտը, նրա աչերը, նրա խոկ-
մունքը, միշտ մօտը լինել, լսել նրա սրտի թըն-
դիւնը, շնչել նրա հոգին, շօշափել նրա վարսե-
րը, բայց կոյսը ձանձրացած մերժում է նրան՝
Սթափուում է վերջապէս բանաստեղծը, տեսնում
է իր երազների մոխրացումը, կայծակնահար է
լինում հոգին. այնուհետև մի խօրշ միայն կայ՝ որ
չի ծաղրում նրան, դա գերեզմանի լուս փոսն է:

«Ճակը» յուսանաւ սիրահարի խօսակցու-
թիւնն է հանդարտ լճակի հետ. նրա մէջ գտնում է

իր նստնին, իր մտերմին. ինքն էլ լճակի պէս
սիրում է գրաւուել, լսել ու խոկալ.

Որքան սնիրս դու ալի՜
ձաղատս այնքան խոկ սնի.
Որքան սնիրս դու փրփուր,
Սիրաս այնքան խոց սնի բերս:

Բայց լճակը չի կարող հասնել բանաստեղ-
ծին, որովհետեւ նրա հողին սնհասն բոց է: Այնու-
չհետեւ նա պատմում է իր վիշտը, մարդիկ նրան
ճանաչեցին, չսիրեցին, նրա քնարն արհամար-
հեցին. ոչ սք չուզեց իմանալ թէ ինչպէս նա մխում
է, ինչ կայ գրուած նրա սրտում: Իր այս դաս-
նութեան մէջ նա ժայթքում է յանկարծ՝

— Հոն հրդեհ կայ, ոչ մատեան:

«Թրքուհին» արեւելեան գեղեցկուհու նկար-
ազրութիւնն է աննման արուեստով, ծաղկալից
պտակերներով, քնքուշ նուազայնութեամբ. նկար-
ազրութիւնը անցնում է արագ, անդանդաղ, խու-
սափուկ, վախենալով կարծես նրա թախան հարու-
մից ու նկարելով բոլորովին իրէտրական մի ե-
րևոյթ:

Երեկոյ է. բոցազատ է հորիզոն.
Կասր մը կանցնի գազալի պէս յամբընթաց.
Գեղունի մը ընկողմանս արփէ հոն.
Վերջալուսի աղջիկ մ'է սա, ս'գ Աստուած:

Եթէ նայի,

Կրսես — շէմս կը մարի»:

Նայիլ կուզէ, բայց աւելի կ' նուազի.
Սիրտը խունկի պէս կը միայ սիրազատ.
Նէ շողերու՝ բայրերու է թաղունի,
Թանջ թիթեանիկ մ' սք կը խնդրէ ծաղկէ թառ.

Եթէ շարժի,

Կրսես — շէմս կը թռչի»:

Լանջն է յուզեալ՝ Ովկեանի մը նման.
Կուզէ սիրել... համբոյճի մ' հետ նուազել:

Մաշիւ, խամբիւ, խոնջած բնկնիւ գերեզման,
Քամիւ սիրոյ կրակէ բաժկին հուսկ կաթիլ.
Եթէ շիկնի,
Կըսես—«Հիմա կը բռնկի»:

Արևելեան գեղուհին չէր կարող սրանից ա-
ւելի ճիշտ պատկերով նկարուելը

«Ներս հետ» Գուրեանի միակ ուրախ ոտա-
նաւորն է՝ ուր նկարագրուում է սիրոյ վայելքը.
բայց այդ սէրն էլ այնքան անմեղ, վարանաւ,
ամաչկոտ ու լռին է, որ անհնար է հաւատալ
թէ նա իրական բան լինի: Երևելոյին է այդ սի-
րոյ ժամը. նորա նստում են միմեանց մօտ, խօսի
վրայ. չեն խօսում միմեանց հետ. բանասանդը
հիանում է կոյսի երեսին պղպայցող ճառագայ-
թով, թոթովում է, զոգզոզում, խօսքը նրա հա-
մար «համնիլ» է:

Ձեռք տարու կուրծին, հոն

Սիրոյ երկին մ' սրտար.

Քօշնեցոյ զիրկն ես իբրև
Համրոյր մ' անհուն դալկահար:

Թոթովեցի... զոգայի...

Ասի համրոյր անհամար.

«Պոթինը» բտաւ—սէ, խօսիլ.

Համնիլ է լոկ ինձ համար:

«Ան՝ սե» ը սիրականի մահն է պատմում.

Իսկապէս սուզով ու սևով համակուած մի տող
է այն. սկզբում՝ կարճ տողերով պատմում է իր
անցեալ երջանկութիւնը, ու նրան իսկայն հա-
կադրում ներկայ դասն զիճակը.

Երբեմն հոգիս աստղի մը բոց

եւ թիթեանի մ' օճէր թեկը.

Վերջալոյսի նման ամպոց

Երազներ՝ հուր ճակատս վառէր:

Արդ սասոյցներ գաւն արտօսելի

Կը բարանան կուրծիս ներքե,

Եւ բարդը ամպոց սեւթորմի
Կուզեն խեղդել սիրտս ու արեւ:

Նա յիշում է իր սեռահայ սիրուհուն, որ
մի անթե հրեշտակ էր. նա այժմ մեռել է. զը-
նում է գերեզմանի մօտ՝ իր վերջին մնաց բա-
րեք ասեղս: Ո՛չ մահը, ո՛չ յուզարկաւորութիւնը
չեն նկարագրուած. նա այդ բոլորը համարում է
մի երազ՝ որ մզում է նրան սև փոսի ասաջ:

Սև երազ մը օր մը զողզոջ
Մզեց զիս սև փոսի մ'ասաջին,
Ուր բար կտրած՝ սիրտ ի թնդոջ՝
Գազալի մ'աչքս յատած էին:

Աւանդ, ներս վարդն ու ասաղերն
Լուս յիտի տար կուլ այն սև փոս.
Յուրս համբոյր մը ասի նահալն.
Ներս վերջին ձանն էր, ափսոս:

Թաղում են նրան. թի թի նկատւած սև
հողերը կտպիտ կերպով թնդում են դազալի
վրայ. ծածկում է փոսը և փոսի հետ ծածկում
է աշխարհը բանաստեղծի ասաջ:

Եւ լսեցի յայնժամ՝ թի թի
Սև սև հողեր կոշտ թնդեցին
Տխուր բողբին վրայ փայտի...
Գծուխ մ'անէ՛ծք այն սև օրին:

Այն ցուրտ հողերն չիմ գտաարկ սիրս
Լցուցին, փոսն զոցեւնուն հետ՝
Եւ այս աշխարհն ալ անձպիտ
Գոցեցին իմ ասջն յաւէտ...:

«Հեծեծմունքը» իր մտերիմ ընկեր թրքախ-
տաւոր Վարդան Լութֆեանի մահուան վրայ է
գրուած: Նա յիշում է այն սրտաղին ժամերը՝
որ անց էին կացնում միտսին Չամլըճայի սարի
վերայ՝ Վոսփոսի հրաշալի համայնապատկերը զի-
տակով և իրար մէջ լուս մխալով:

Ո՛հ, կը յիշե՞ս, Չամբրճայի
Սարը նստած լուռ միայինը,
Ուր շուք տային մեզի նոճիք՝
Մե հագանոցը գնտահարի:

Չէինք խօսեր, խօսըն մեր հագոց
Անհունութիւնը կը պղծէր.
Մենք զերթ երկու ամգոյն բոցեր՝
Իրարու մէջ կայրէինք ստեղ:

Մեր հագիքը նոճիներու
Քուխ թիթեաներ էին արտում,
Մե՛ ճճէինք, սնոց անհասանում,
Նայէինք միշտ երկրէս հեռու:

Այժմ նարցնում է նրան թէ գամու երկըն-
րում այն երջանկութիւնը՝ սրբ գուր էին փրնա-
սում երկրի վրայ.

Ո՛հ, եթէ հոգ ծառի մը շուք
Կայ, և նորա քոզ մէկ վառկ՝
Եթէ կայ հոգ սէր անտպակ,
Կայ ազատ օդ, ազատութիւն,

Ո՛հ, կը թօթվեմ ես այս ազատ
Չորձն հոգւոյս՝ կեանքս՝ մինչ իսկ այսօր,
Հոգ կը հագնիմ, հոգ ազատը...
Ա՛հ, ուզածներս, վարդան, կան հոգ...:

«Հճճիւնքը» գարձեալ սէրն է երգում, բայց
ինչպիսի նուրբ բացատրութեամբ, ինչպիսի
քնքոյշ զգացմունքներ է գնում: «Ինչպէս զի-
փուր՝ որ տերևներն է շարժում, դու թևար
որտիս ծուլքերը թօթուելու, իմ աղիքներից դու
քաշեցիր քնարի կրակէ թելը: Իսկ այժմ վախ-
չում ես դու ինձնից սիրտի նման, տալիս ես քո
շուքը միայն իմ քնարին, գիտաւորի նման հե-
տաներն ես ման գալիս»: Նա մինչև անգամ նա-
խանձում է զիփուսին ու ասողերին, հետո է
վանում նրանց՝ կոյսի նայուածքը միայն ինքը
վայելելու համար:

Քայ սիւզն ազատ բեզ այցելու,
Նային բեզի տառղերն ուզատ,
Ոտուերին մէջ մինակ ու զատ՝
Ես կը դողամ բեզ մտակու:

Ո՛հ, թող երթայ սիւզն իր ծողկոց,
Նային տառղը թող յնվկէան,
Եւ թող մէկ մ ես ալ դարկանամ
Քու նայուածքիդ մէջ կրակուրոց:

Գուրեհանի ամենավերջին տաղերն են Տըր-
տունջը, Զղջում, Իմ ցարը և Իմ մահը: Գերեզ-
մանի եզրին կանգնած բանաստեղծի վերջին իղձն
է Իմ մահը. նիւթական մահից նա չի սարսա-
փում. հողակոյտի մէջ թաղուած՝ նա զեռ կեն-
դանի է համարում իրան. անյիշատակ մնալն է
միայն համարում իսկական մահ:

Իսկ աննշան եթէ մայ
Երկրի մէկ խորշն հողակոյտն իմ,
Եւ յիշատակս ալ թառամի,
Ա՛հ, այն ատեն ես կը մեռնիմ:

Պէտք է նկատենք որ Գուրեհանը, մասամբ
իր խառնուրդի պատճառաւ, մասամբ էլ հան-
գամանքների բերմունքով մասնակցութիւն չէ
ունեցած ազգային գործունէութեան որեւէ ճիւղի
մէջ. նրա մի բանի մասնաւոր զատերը կամ մի
քանի գերասանական փորձերը չենք կարող հա-
շուի առնել. այս տեսակէտից Գուրեհանը շատ
ցածր է մնում իր մամանակակից ուրիշ շատ
գրազէտներից, ինչպէս Ռուսինեանը, Պէշիկիթաշ-
լեանը, Օտեանը, Մերեհնցը են են, որոնք նշա-
նաւոր ազգային գործիչներ են միանգամայն:
Այս հանգամանքը տեսնում էր նաեւ Գուրեհանը.
Երիտասարդ հասակի մէջ՝ զամուսն անկողնում,
մահուան սարսուճը ճակատին, նա զգում էր որ

պիտի անցնի աշխարհից առանց մի գործ կատարելու և այն էլ այնպիսի ժամանակ՝ երբ ազգային վերածնութեան ևսուզութեանն էր, երբ ամէն մարդ աշխատում էր զոնէ մի փոքրիկ չափով մասնակցել հայրենիքի նախնական կամ բարոյական վերածնութեան գործին: Ահա այս յիշողութիւնն է որ Գուրեանը պատկերացնում է «Իմ ցուր» բանաստեղծութեան մէջ: Նրա համար ցու չէ ծագիկ հասակի մահը, սիրուց զրկումը, երազներ/ց չյազեցած, կեանք չվայելած զերեզման մըանիկ. ցու է այն որ նա կարող չեղաւ որեւէ օգնութիւն մատուցանել իր թշուառ Հայրենիքին:

Սուրբ տենջերով լոկ ծարուած՝
Ցամար զանեղ ազրերքն յամայր,
Ցամբիլ ծաղիկ հասակի մէջ,
Ո՛հ, չէ այնչափ ցու ինձ համար:

Ձերմ համբոյրով մը դեռ չայրած՝
Սա ցուրտ նոկատրա զաղկահար՝
Հանգչեցնել հողէ բարձին,
Ո՛հ, չէ այնչափ ցու ինձ համար:

Դեռ չզրկած էակ փոռնջ մը
ժպտէ, զեզէ, հուրէ շաղկալ,
Գրկել սա ցուրտ հոգակոյտը,
Ո՛հ, չէ այնչափ ցու ինձ համար:

Քաղցը երազով մ՛ յղի մըափ մը
Չանդորբած զլուխ մըրկահար,
Ննջել հողէ վերմակին տակ,
Ո՛հ, չէ այնչափ ցու ինձ համար:

Հազնիլ հիւզին մուր անուր,
Ծծել նորա մըուր օգն յար,
Միշտ ցու իլը միանգամայն,
Ո՛հ, չէ այնչափ ցու ինձ համար:

Չէր մարդկութեան մէկ սոսը զօս՝
Հայրենիք մը ունիմ թշուառ.
Չօգնած անոր՝ մեռնիլ աննշան,
Ո՛հ, այս է սոսկ ցու ինձ համար:

Գուրեանի ամէնից բաժով, ամէնից կրա-

կոտ զբուսածքը Տրտունջքն է. նա երգ չէ, նա հրարուխի յանկարծական ժայթքումն է, յուսահատ կեանքի վերջին ուժգին բողբոջը:

Վերջին բողբոջներին հասած հիւանդը նախապէս հանդարտիկ մնաք բարով է ասում ու պատրաստուում երթալ երկնքի աստղերի շարքը մըտնելու:

է՛, Յաք բարով, Աստուած և արև,
Որ կը պլպլաք իմ հոգւոյս գերե...
Աստղ մ'ալ ես կ'երթամ յաւելուլ երկնից.

Այստեղ սկսւում է տակաւ սրտի բորբոքը. ինչ են աստղերը, եթէ ոչ անբիծ ու թշուառ հողիների անէծքները՝ որոնք գնում են երկնքի ճակատն այրելու, բայց Աստուծոյ զարդերն են դառնում:

Աստղերն ինչ են որ եթէ ոչ ամբիծ
Եւ թշուառ ոգւոց անէծք սղբադին,
Որք թռին այրել ճակատն երկնքին.
Այլ այն Աստուծոյն՝ շանթերո՞ւ տրմատ՝
Յաւելուն դէնքերն ու զարդերն հրատ...:

Այս յանդգնութիւնը կասեցնում է բանաստեղծին. նա կշռում է իր խօսքերի ծանրութիւնը, և սպասում է որ Աստուածութիւնը անա կը շանթահարէ նրան, կը փշրէ հիւլէի այդ յանդուգըն խորհուրդը.

Այլ, ո՛հ, ինչ կըսեմ... շանթահարէ դիս,
Աստուած, խոկն հակայ փշրէ հիւլէիս,
Որ ժպրհի՛ ձգտի՛ սուղիլ խորն երկնի,
Ենեւ աստղերու սանդուխքն անալի...

Այս զղջումից սիրտ առած՝ նորից հանդարտիկ հարց է տալիս Աստուծուն, լոյսի, ծաղիկների, ծովի ու երգի Աստուծուն, այն Աստուծուն՝ որ մահը տուաւ նրան այս աշխարհում,

հարց է տալիս թէ ի՞նչ է պահել նրան այն միւս աշխարհի մէջ, անշուշտ շողի, բոյրի ու ազօթքի կեանքը: Այս է սպասում նրանից:

Ողջոյն քեզ, Աստուած զողզոջ էակին,
Շողին, փթիթին, արւոյն ու վանկին,
Դու որ ճակտիս վարդն ու բոցն աշերուս
Խլեցիր թրթուսու շրթանց, թոխն հողւոյս,
Անպ տուիր աչացս, հեր տուիր սրտիս,
Ըսիր մահուան դուռն ինձ պիտի ժողտիս,
Անշուշտ ինձ կեանք մը պահած ես ետքի,
Կեանք մ' անձուն շողի՝ բոյրի՝ ազօթքի:

Իսկ եթէ ոչ, եթէ կեանքը մի երազ է՝ որ այստեղ անհետ պիտի կորչի... այս մտածմունքի առաջ կատաղում է բանաստեղծը, շանթեր է արձակում, փրփրում:

Զայրոյթի ու կատաղութեան այս թափից յետոյ, ալդէն յոգնած, թուլացած, ուժասպառուած, հառաչում է բանաստեղծը. նրա ձայնը այլ եւ չունի նախկին հզօր շեշտը, երբ որսուման պէս գոչում էր, զղրղում. ընկճուած ու թոյլ է հիմա. սղորմուկ ձայնով՝ երկնքից, աստղերից կեանք է աղերսում, ապրել է ուզում: Ինչպէ՞ս գեղեցիկ է վերջին հզօր բառերից այս թոյլ ձայնին փոխանցումը:

Ո՛հ, կը զողզոջեմ, Ե՛տգոյն եմ, Ե՛տղոյն,
Փրփրի ներսս զժողքի մ'անդայն...
Հառաչ մ'եմ հեծող նոսերու մէջ սե,
Թափելու մօտ չօր աշնան մէկ տերե...
Ո՛հ, կայծ տուէք ինձ, կայծ տուէք, ապրիմ...
Ի՞նչ, երազէ վերջ զրկել ցուրտ շիրիմ...
Այս ճակատադիրն ի՞նչ սե է, Աստուած,
Երգեօք դամբանի մրուրով է զժուած...
Ո՛հ, տուէք հողւոյս կրակի մի կաթիլ,
Սիրելի կուզեմ դեռ 'ւ ապրիլ ու ապրիլ.
Սրկնքի՛ աստղեր, հողւոյս մէջ ընկէք,
Կայծ տուէք, կեանք՝ ձեր սիրահարին հեր:

Բայց բնութիւնը անողոր է. նրա ձայնը
չին լսում. գիշերը նրա գազազն է, աստղերը մե-
ռելի ջահերն են, լուսինը սպասում է նրա մա-
հին՝ նրա գերեզմանի վրայ լաց լինելու համար:

Գարունն ոչ մէկ վարդ նակախո գալիանար,
Ո՛չ երկնի շողերն ժպտա մի՛նձ չեն տար.
Գիշերն միշտ գազազո, աստղերը ջահեր,
Լուսինն յար կուլայ խուզարկէ վճեր.
Կ'ըլլան մարդիկ որ լացող մը չունին.
Անոր համար ետ դբաւ այդ լուսին,
Եւ մահամերձն այ կուզէ երկու բան,
Նախ կեանքը, վերջը լացող մի՛ր վրան:

Սոցանից էլ յոյսը կտրած՝ բանաստեղծը
դառնօրէն յիշում է այն երջանիկ անցեալը, երբ
աստղերը, սոխակը, գեփիւռը, վտակը, թառուա-
ները, տերևներն ու ծաղիկները սէր էին ներ-
շնչում նրան, նրա սիրոյ կրակները արձարծում:

Ի գո՛ւր զբնցին աստղերն ինձի «սէր»,
Եւ ի գո՛ւր ուսոյց բլբուլն ինձ սիրելի,
Ի գո՛ւր սիւզեր «սէր» ինձ ներշնչեցին,
Եւ գիտ նորատի ցուցոյց ջինջ ալին,
Ի գո՛ւր թառուաներ լսեցին իմ շուրջ,
Դադանապահ տերեք շառին երբէր շունչ,
Որ չխոսվեն խրազբքս վտեմ,
Թոյլ տուին որ միշտ գնէ երազեմ.
Եւ ի գո՛ւր ծաղկունք՝ փթիթներ զարնան՝
Միշտ խնկարկեցին խոհմանցս խորան...

Այժմ նա արդէն հասկանում է որ այդ բո-
լորը ծաղր էին նրան... Եւ վերջին յուսահա-
տութեան մէջ բանաստեղծը արձակում է իր ա-
մէնից գտան խօսքերը:

Առհասարակ Դուրեանի անունը մեր մէջ
գուզընթոց է գնում Պէշիկթաշլեանի հետ. բայց
չատերը, գոնէ հին սերնդի մնացորդները, առաջ-
նակարգ անզըլ տալիս են Պէշիկթաշլեանին, իսկ
Դուրեանին համարում են երկրորդ: Այս գատաս-

տանը ուղիղ չէ: Հները առարկում են թէ Դուր-
եանը կրթուած չէր և հայերէն չգիտէր: Դուր-
եանը իրօք որ բարձր կրթութիւն չունէր, Պէ-
շիկթաշլեանի չափ կարդացած չէր. նրան ծանօթ
մասենագրութիւնը պարունակում է Լամբարտի-
նի, Հիւզօյի և ուրիշ մի քանի դուռ ոտմանտիկ
Ֆրանսիական հեղինակների մէջ. բայց նոյն իսկ
այս անկրթութիւնը մեծացնում է Դուրեանի
արժանիքը, որովհետև նա այսպէսով ներկայա-
նում է մեզ իբրև մի ինքնարոյս հանճար, որ ա-
ռանց ուրիշից օրինակ վերցնելու, առանց իր
միտքը ուրիշների վրայ կազապարելու, կարողա-
ցել է արտադրել այնպիսի գեղեցիկ գրուածքներ:
Ասելով թէ հայերէն չգիտէր՝ հները ակնարկում
են այն հանգամանքը՝ որ Դուրեանը գրաբար չի
գրել: Դուրեանը գրաբար գիտէր և մի քանի ոտա-
նա: որ էլ ունի գրաբար լեզուով. իսկ եթէ միև
ոտանաւորները նա գրում է մաքուր աշխարհաբար,
գորանով նա շատ աւելի է բարձրանում, որովհետև
կարողացել է արհամարհել ժամանակի կեղծիքը,
զգացել է թէ գրաբար ոտանաւորները այլ ևս
կեանք չունին և թէ բնական լեզուով գրելու ա-
ռաջին զազոնիքը աշխարհաբար գրելն է: Դուր-
եանը աշխարհաբար բանաստեղծութեան հայրն է.
նրա աշխարհաբարը ոչ միայն Պէշիկթաշլեանի
ու Ալիշանի, այլ և նրա ժամանակակից ու յա-
ջորդ բոլոր բանաստեղծների լեզուից աւելի մա-
քուր է: Այս բանաստեղծների լեզուն՝ գրաբարի
ու աշխարհաբարի այնպիսի մի տղեղ խառնուրդ

է շատ անդամ, որ ոչ կարելի է գրաբար կոչել
և ոչ աշխարհաբար. գրաբար հօլովները, գրաբար
շարագասութիւնը, ի և զ նախդիրները ազատ
զօրծ են ամուսնացա մէջ: Գուրեհանը չունի
այսպիսի բան. և եթէ կան հաղուագիւտ բացա-
ռութիւններ՝ գրանք էլ միմիայն յանդի ու շա-
փի համար են:—Լեզուի կողմից Գուրեհանը շատ
բարձր է Պէշիկթաշիւհանից:

Այս առաւելութիւնը չի կարելի տալ սա-
կայն Գուրեհանին՝ արուեստի կողմից Գուրեհանը
զգացմունքի բանաստեղծ է. Պէշիկթաշիւհանը ար-
ուեստի: Գուրեհանը չգիտէ խորհրդածել, երկար
ու բարակ դասաւորել իր մտքերը, գրածը կոկել,
յղկել. նա մի աղբիւր է՝ որ մի անգամից դուրս
է ցայտում հողի խորքերից, կամ մի հրաբուխ՝
որ յանկարծակի ժայթքում է երկրի անդունդնե-
րից: Պէշիկթաշիւհանը մի վճիտ առուակ է, որ
հանդարտիկ ու զլզլուն հոսում է մաքուր աւազի
վերայով. նա գիտէ յարդարել իր գրութիւնները,
փնտռել բառերը, ընտրել ամէնից գեղեցիկը,
չափի, ձևի, շեշտի տակ դնել, կոկել, ոտանաւո-
րի արտաբերն ամէն պայման լրացնել: Գուրեհանի
մէջ տեղ տեղ կը գտնենք սխալ շեշտեր, բառե-
րի մէջ հատուած (օր. Գերեզմաննոյցին ցուլտ
ծառեր), ը յանգ են: Սրանք այնպիսի պակաս-
ութիւններ են՝ որ բանաստեղծը կարող էր շատ
հեշտութեամբ ուղղել՝ եթէ արուեստի վրայ մի քիչ
աւելի ուշադրութիւն դարձնէր:

Այս ասելով պէտք չէ կարծել թէ Գուրեհանը

արուեստի կողմից թերի, անճաշակ բանաստեղծ է. ընդհակառակը նրա արուեստը ունի այնպիսի կատարեալ կողմեր, որ մոտանալ են տալիս բոլոր մանր պակասութիւնները: Դուրեանը անսխալաբէր է պատկերներէ առատութեան, բազմազանութեան, մանաւանդ նշքութեան կողմից. չկայ մի տող նրա ոտանաւորների մէջ՝ ուր մի որ և է նոր ու դեղեցիկ պատկեր չներկայանայ: Այս կողմից անհամեմատ են «Սիրել» և «Դրժել», որոնց առաջինի ծաղկաւէտ պատկերների դէմ՝ զցուում են երկրորդի դաժան պատկերները. այսպէս առաջինում՝ «բոյլ մը նայուածք, փունջ մը ժպիտ, բուբայ մը խօսք, խուրճ մը վարս, հղի մը շունչ, եթեր մը արտփ, փունջ մը բոց», իսկ երկրորդում՝ «զժոխք մ' անէծք, գիշեր մը սուգ, անդունդ մը հառաչ, ովկէան մը արտունջ, ամպրոպ մը սաստ»: Այս պատկերներից իւրաքանչիւրը մի ամբողջ տաղ արժէ. ինչքան բացատրութիւն կայ սեղմուած օրինակի համար «բոյլ մը նայուածք»ի կամ «գիշեր մը սուգ» ի մէջ. այսպիսի պատկերաւորութիւն մեր բանաստեղծներից ոչ մէկը չունի:

Դուրեանը սքանչելիօրէն գիտէ յարմարեցնել ոտանաւորի չափը իր զգացմունքների երանգի հետ. նրա սիրած չափն է 4—4 կամ 4—3, որ քնարական բանաստեղծութեանց մէջ շատ անուշ տպաւորութիւն է թողնում. մի քանի ոտանաւոր միայն ունին 4—4—3, իսկ Տրտունջքը 5—5: Ոտանաւորները առհասարակ կարճ են, ո-

բովհեակ քնարերգութեան մէջ ամէնից ձանձրա-
լի քանը երկարութիւնն է, որ թմբեցնում բթա-
ցնում է զգացմունքը: Դուրեանի ստանաւորնե-
րը սովորաբար ունին 5—8 տուն, մէկ երկուսը
միայն 10—12 տուն. Տրտունջքն է միայն մի քիչ
աւելի երկար, ինչպէս որ պահանջում է նիւթի
լրջութիւնն ու ծանրութիւնը:

Դուրեանը թէև մեծ հատորներ չէ թողած,
բայց նա մեր ամենաարագ զրոյններից մէկն է:
Նրա հանճարը այնպէս ուժոյ ու կորովի էր, որ
ժայթքում էր մէկ անգամից և կարիք չունէր եր-
կար տատանումների: Իբրև օրինակ յիշում են
Լուծֆեանի դամբանականը՝ որ սրճարանումն է
զրեւ հապճեպով մի բոպէում, ճանֆէսճեանին
ուզզուած հրաշալի մէկ նամակը՝ որ զրեւ է ոտ-
քի վրայ մի քանի բոպէում, թրքուհին՝ իր սրան-
չկլի ստանաւորը՝ որը նայնպէս յանպարտատից
զրեւ է զերեզմանատան մէջ՝ մի տապանաքարի
վրայ յենուած, թատրոն կամ թշուտաներ՝ հինգ
արարուածով թաարերգութիւնը՝ որ պատրասակ
է 15 օրում են:

Դուրեանը արժանացել է «Իւսկիտարի սո-
խակ» արտոյնին:

4. ՅՈՎՍԷՓ ՇԻՇՄԱՆԵԱՆ

(ԾԵՐԵՆՑ)

(1822—1888)

- Ե. Օսեան.—Յովսէփ Շիշմանեան. Մասիս
1893, էջ 387—390;
- Լէօ.—Ռուսահայոց գրականութիւնը. 1904,
էջ 261—278;
- Վ. Փափաղեան.—Պատմ. Հայոց գրակ. 1911,
էջ 474—480;
- Գրիշ.—Քորոս Լեոնի. Փորձ 1879, փետր. էջ
126—145;
- Գեղամեանց—Ծերենցի Երկունք Թ. դարու.
Փորձ 1880, օգ. էջ 199—225;
- * * * .—Ծերենց. Աղբիւր 1895, էջ 42—44;

Յովսէփ Շիշմանեանը կաթողիկ ծնողների
զաւակ էր. ծնուել է 1822 թ. սեպտ. 16-ին Պօլ-
սում: 10 տարեկան հասակում նա գնում է Վե-
նետիկի Մխիթարեանց վանքը՝ ուսում առնելու
համար. 1837-ին տարաւում է ուսումը. բայց իր
եռանդուն սրտի առաջ շատ նեղ գանձելով վան-
քի շրջապատը, մերժում է ընդունել կրօնաւո-
րական սքեմը և վերադառնում է Պօլիս, ուր
սկսում է պարապել ուսուցչութեամբ:

Մխիթարեանների հասցրած բոլոր աշա-
կերտների նման՝ Շիշմանեանն էլ վառուած էր
ազգի ու հայրենիքի սիրով: Բայց նա միւսնե-

րի նման չի բաւականանում մի երեսկայական ու անձանօթ աշխարհ ունենալով իր մտքի մէջ, այլ ցանկանում է անձամբ տեսնել և ուսումնասիրել Հայաստանը, հայ ժողովրդի կայութիւնը, նորա կարիքներն ու ցաւերը: Այս նպատակով 1843 թուին՝ մի տարի ամբողջ ճանապարհորդում է Հայաստանի զանազան կողմերը և Թիֆլիսի վերայով վերադառնում է Պօլիս: Նիւթականից դուրկ՝ նա նորից սկսում է այստեղ պարագել ուսուցչութեամբ, մի ժամանակ լինում է գեղադործի աշակերտ, և վերջապէս 1848-ին յաջողում է գնալ Պարիզ՝ բժշկութիւն սովորելու համար:

Պարիզում Շիշմանեանը մի կողմից յաճախում է համալսարան և միւս կողմից՝ նիւթական արդուստ հայթայթելու համար՝ դասեր է տալիս Մուրատեան վարժարանում: Նա խառնում է նորահաս հայ երիտասարդներին այն աշխոյժ խմբի մէջ, որ պիտի ծնէր յետոյ Տաճկահայ սահմանադրութիւնը: Առանձնապէս ընկերանում է Ռուսինեանին ու Նիկողոս Պալեանին: Միասին գնում են լսելու Հիւգոյի, Միշլէի, Լամարտինի, Վ. Կուզնիի և ուրիշ աշխարհահռչակ գործիչների ճառերը, որոնց ողջամիտ գաղափարներով համակուում են իրանք էլ:

1853 թ. Շիշմանեանը աւարտեց իր ուսումը և վերադարձաւ Պօլիս: Բայց փոխանակ շահադիտութեամբ ոսկի զիգելու հետամտելու, ամբողջ հոգով նետուեց արդային գործերի մէջ և

իր անշահախնդիր բնաւորութեամբ, մաքրութեամբ ու անկեղծութեամբ՝ քիչ ժամանակից ձեռք բերաւ ազնիւ գործիչի համբաւը: Ազգային շահը ամէնից բարձր էր նրա համար. նրան պէտք էր զոհել ամէն ինչ:

Մենք գիտենք թէ ինչպիսի եռանդուն գործունէութիւն էր սկսուած այն ժամանակ Հայոց մէջ՝ վարչակազմն ազատագրութիւն ձեռք բերելու, կղերի և աշխուականութեան ձայնը իջեցնելով՝ ժողովրդի ձայնը բարձրացնելու, արհամարհուած աշխարհաբարը գրական լեզուի աստիճանին հասցնելու և այլ նման նպատակների համար: Շիշմանեանը՝ իբրև կաթողիկոս, չէր կարող մասնակցել մեր պատրիարքարանի վարչական գործերին: Բայց Հայ-կաթողիկոսապետութիւնն էլ նոյն ժամանակ ունէր ներքին վարչական ազատագրութեան վէճեր, մասնաւանդ Հասունեան և Հակահասունեան վէճը, որ հայ ազգայնութեան լինել-չլինելու հարցն էր հայ-կաթողիկոս համայնքի մէջ: Շիշմանեանը՝ Պէշիկթաշլեանի հետ, եռանդուն կիրպով մասնակցեցաւ այս վէճերին. ինչ գեր ու խազում էր Ռուսինեանը մեր պատրիարքարանի մէջ, նոյն գերը խազում էր Շիշմանեանը հայ-կաթողիկոս պատրիարքարանում: Նա եղաւ պարագլուխ Հակահասունեան կուսակցութեան և սորանով բնականաբար սաստիկ զրգոցեց Հասունեաններին իր դէմ: Պէշիկթաշլեանի և Օտեանի հետ նա գործօն մասնակցութիւն ունեցաւ Բարեգործական ընկերու-

թեան մէջ, որ հիմնուել էր Համազդէաց ընկերութեան փոխարէն և նպատակ ունէր գիտական երկրագործութիւնը տարածելով Հայոց մէջ՝ պատրաստել գիտութեամբ լուսաւորուած ու տնտեսապէս զարգացած ժողովուրդ:

Գործը պէտք է սկսուէր Կիլիկիայից: Որոշուեցաւ գնել Կիլիկիայում մեծ քանակութեամբ հողեր, հիմնել նրանց վրայ հայ գաղթականութիւն և երկրագործական դպրոց: Շիշմանեանը գնաց Կիլիկիա՝ ուսումնասիրելու համար այս գործը: Հասունեանները իսկոյն ամբաստանեցին տէրութեան առաջ թէ Շիշմանեանը գնացել է յեղափոխութիւն բարոզելու, ուստի նա ստիպուեց Պօլիս վերադառնալ (1863) և ընկերութիւնն էլ քայքայուեց:

Շիշմանեանը սակայն չընկճուեց. ընդհակառակը նա աւելի մեծ եռանդով կուռում էր իր հակառակորդների դէմ գրչով ու լեզուով: Նոյն ժամանակ բացուել էր Օրթագիւղի լսարանը. Շիշմանեանը նրա եռանդուն ճտառխօսաներից մէկն է դառնում. միւս կողմից շարունակ գրում է Ծերինց ծածկանունով՝ Մասիս, Արևելեան Մամուլ և Ծիածան թերթերում, պաշտպանելով ազգային հարցերը, ժողովուրդին դաստիարակելով լուսաւորութեան և ազատութեան ճանապարհի մէջ: Վերջապէս կառավարութիւնը կասկածելով նրանից՝ կառավարական բժշկի պաշտօնով քշում է նրան Կիպրոս կղզին (1875):

Երեք տարի մնաց Շիշմանեանը Կիպրոսում,

իրեն ընկեր ունենալով միայն իր գրադէտ ազ-
ջիկը՝ որի համար անհուն կաթոգին սէր սւնէր:
Այդտեղ՝ այդ առանձնութեան մէջ՝ հայր և զուստը
սկսան պարապել դրականութեամբ: Այդտեղ գրեց
Ծերենցը իր Թորոս Լիւնի պատմական վէպը
(սպ. Պօլիս 1878), որ մեծ ընդունելութիւն գտաւ
ժողովրդի կողմից և քաջալերեց հեղինակին շա-
րունակելու իր սկսած գործը և հրատարակելու
երկու նոր վէպեր էլ՝ Երկունք Թ. դարու և Թէ-
ոգորոս Ռշտունի:

1878-ին Շիշմանեանը դարձաւ Պօլիս. այս
ժամանակ է որ նա զգալով հայ ազգութեան մե-
ծամասնութիւնից անջատ լինելու անպատեհու-
թիւնները՝ վերադարձաւ հայ հկեղեցու ծոցը:
Կարճ ժամանակ մնալով Պօլսում՝ Ծերենցը ան-
ցաւ Թիֆլիս, ուր Ներսիսեան զպրօցում Հայոց
պատմութեան ուսուցիչ կարգուեցաւ: Ռուսահա-
յերը սիրեցին այս ազնիւ մարդուն, որ մի տե-
սակ կապ դարձաւ հայութեան երկու անջատ
մարմինների մէջտեղ: Թիֆլիսում Ծերենցը ամուս-
նացնելով իր աղջկան, սկսաւ վարել թափառա-
կան կեանք: Ռուս-Տաճկական պատերազմից յե-
տոյ՝ 1879-ին, երբ Հայաստանի մէջ ճարակում
էր ահուկի սովը, Ծերենցը գնաց Տաճկահայաս-
տան և Խրիմեանի հետ օգնում էր կարօտեալ-
ներին: Յետոյ իւրաքանչիւր տարի ճանապար-
հորդում էր Պօլիս, Թիֆլիս, Պարիզ: 1884-ին
վախճանուեց Ծերենցի սիրելի զուստը Թիֆլի-
սում. այդ կորուստը այնպիսի ահաղին ազդեցու-

թիւն ունեցաւ ծերունի հօր վերայ, որ նա շուտով կաթուածահար եղաւ և շատ շանցած վախճանուեց թիֆլիսում (1888 փետր. 17)։

Ծերենցը նշանաւոր է մեր գրականութեան պատմութեան մէջ իր վէպերով. գրական միւս սեռերին պատկանող նրա գործերը, հրապարակասութիւններն ու ձառերը այժմ արդէն մոռացուած են։ Սրանց մէջ պէտք է յիշել Հասարակ հրատարակութեանց (Պօլիս 1870), Յնորը և Երեսակայութիւն Տ. Շիշմանեանի (Պօլիս 1873) և Ներսիսական քաղաքականութեան ներկայ ժամանակներու հայ ազգին վրայ ըրած ազդեցութիւնը (Պօլիս 1873)։ Վերջինը մի բանաստեղծութիւն է՝ որ հեղինակը արել է 1873-ին Օրթագիւղի լսարանում, և նպատակ ունի ներկայացնելու Լեւոնական քաղաքակրթութեան կատարած դերը հայ ազգային կեանքի մէջ. քննում է կաթոլիկ և բողոքական հայերի բաժանումը մեր եկեղեցուց։ Այս բաժանումը նա գտնում է օգտակար, որովհետև «հայ կրօնաւորք որ գիրքին կողը միայն կը ցուցնէին, սկսան մէջն ալ կարդալ»։ Այսպէսով՝ կրօնական վէճերի պատճառով՝ ազատ խօսքը սկսաւ, ուսումնասիրութեան, գրական քննութիւնների եռանդը արժարժուեցաւ, դպրոցներ բացուեցան և ուսումը տարածուել սկսաւ։

Ծերենցը, ինչպէս ասացինք, ունի երեք պատմական վէպ. Թորոս Լեւոնի, Նրկունք Թ. դարու և Թէոդորոս Ռշտունի։

Թորոս Լեւոնի (Պօլիս 1878. երկրորդ ապա-
գրութիւնը արգելուեց Պօլսում) ներկայացնում է
Թորոս Բ-ի ապստամբութիւնը Յունաց ղէմ և
Ռուբինեանց իշխանութեան վերականգնումը՝ որ
Լեոն Ա-ի գերութեամբ կործանուել էր: Յոյները
Լեոնին՝ իր երկու որդիներին՝ Ռուբէնի և Թորո-
սի հետ Պօլիս են տանում ու բանտարկում: Նոյն
ժամանակ Պօլսում ազդեցիկ զիբք ունէր Եւփիմէ
Իշխանուհին՝ որ Փոքր Հայոց յոյն կուսակալի
ազջիկն էր. Եւփիմէի մայրը՝ Արծրունի ցեղից
մի իշխանուհի, այնպէս էր կրթել իր ազջկան,
որ նա իրան զգում էր անարատ հայ, ասում էր
յոյներին և յոյն ազնուականութեան մէջ տիրող
ապականեալ կեանքից բոլորովին հեռու էր: Հայ
Իշխանները ազատում են բանտից. Եւփիմէն
սիրում է Ռուբէնին. յոյները կասկածելով Ռու-
բէնի վրայ, սպանում են. Լեոնը չի ղիմանում
այս ցաւին ու մեռնում է: Թոհեմ ու բաջ Թո-
րոսը՝ իր ազատութիւնը ձեռք բերելու համար,
ապուշ է ձեանում և այսպէսով յաջողում է ցրե-
ուել իր վրայ եղած կասկածները: Եւփիմէն՝ որ
իր սիրելու մահուան վրայ, յետին յուսահատու-
թեան էր մատնուած, սեանում է Ռուբէնին չա-
փազանց նման Թորոսին և իր սիրելուն նրա մէջ
վերակենդանացած համարելով՝ սիրում է նրան:
Եւփիմէն զաղտնի միջոցներով յաջողեց Թորոսին
փոխադրել մի պալատ, որ զաղտնի անցքով հա-
ղորդակցում էր իր պալատի հետ: Այնտեղ Թո-
րոս գտաւ ամէն խնամք ու հոգատարութիւն և

մինչդեռ զարմացած՝ ճգնում էր գտնել իր ան-
ծանօթ բարերարին, յանկարծ բացում է գաղա-
նի անցքը և երևան է գալիս Եւփիմէն: Թորոսը
ամէն գաղանիւր իմանում է նրանից և տեսնե-
լով նրա մէջ հայութեան նուիրուած մի շքնադ
իշխանուհու տիպարը՝ սիրում է նրան ու մի հայ
քահանայի ձեռքով պսակւում:

Նրանք որոշում են փախչել Կիլիկիա և Ռու-
բինեանց իշխանութիւնը վերականգնել:

Եւփիմէի հայրը մեռել էր, մահուան ժամա-
նակ նա իր միակ աղջկայ խնամքը յանձնել էր
իր ընտիր բարեկամ՝ Դիոնիս յոյն բժշկին: Թո-
րոսն էլ ունէր մի հին ծառայ՝ Բարզէն անուէնով,
որ անձնուիրութեան ու հաւատարմութեան ա-
մենագեղեցիկ տիպարն է, զուտ ժողովրդական
մի ղէմք, որ գիշեր ցերեկ անքուն հսկում է իր
երիտասարդ տիրոջ պահպանութեան համար:

Չորսը միասին նստով փախչում են Պօլսից
և խուսափելու համար յոյների հետապնդումնե-
րից՝ անցնում են Կիպրոս, ուր գտնում են իրենց
հին բարեկամ Կոստանդինին և ծովահէն Սար-
գիսին: Սարգիսը զնում է Կիլիկիա, պատրաս-
տում է անձնուէր հայ մարտիկների մի խումբ,
անձանօթ տեղեր թաղցնում է պաշար, և Կիպ-
րոս վերագառնալով՝ առաջնորդում է փախատա-
կաններին դէպի Կիլիկիոյ եզերքը: Մութ գիշե-
րին, ամէնքից գաղանի, լրտես յոյն նաւերից ու
ծովահէններից խուսափելով՝ մեր փոքրիկ խում-
բը ցամաք է դուրս գալիս: Սարգսի մարտիկնե-

ըը դիմաւորում են նրանց: Եւ այնտեղ, ծովափի վրայ, իրենց վազուց կորցրած սիրելի իշխանի առջև, ձեռքերը երկինք պարզած երդւում են մեռնել յանուն Հայրենիքի ու Թորոսի:

Փոքրիկ խումբը ճանապարհ է ընկնում և ամառայ ու անձանօթ տեղերից անցնելով՝ մօտենում է Վահկային: Թորոսը գրաւում է նախ Ամուտայ բերդը և այնտեղ բարձրացնում առաջին անգամ հայկական դրօշակը, իրեն իշխան հրատարակում: Ամէն կողմից ժողովուրդը դիմում է գունդադունդ Թորոսի մօտ: Նա արագութեամբ տիրում է Վահկային, Մամեստիային, ջարդում Տարսոնի յունական բանակը և վերջապէս արշաւում Անարզաբայի վրայ: Այս բաղաբը յունահպատակ Սմբատ իշխանի ձեռքն էր: Արեւիհան բունակալութեան ամենագագանային տիպարն էր Սմբատը, իր լպիրը կնոջ և նորա արբանեակ եպիսկոպոսի հետ տանջում, քամում էր հայ ժողովրդի արիւնը. սպլատում տիրում էր ասպականութիւնը՝ աւեր, զրկանք, հարստահարութիւն, լրտեսութիւն, կաշառք ու անարդար դատաստաններ նահատակել էին թշուառ ժողովրդին: Այդ ընդհանուր ապականութեան մէջ մի անարատ գոհար միայն կար. դա Սմբատի ազջիւկը՝ Մարգարիտն էր: Մաքուր, պարկեշտ, ողորմած, բարեսէր այդ ազջիկը, զեղերի տուփը ձեռքին, ման էր դալիս գիւղից գիւղ, հիւանդներին դարմանում, նոցա վէրքերին սպեղանի գնում, աղքատներին նիւթական օգնութիւն հասցնում:

Թորոսը պաշարեց Անարզարան. գոտող Սմբատի համար ծանր էր հպատակուել նորեկուկ իշխանին. նա վճռեց մինչև վերջին շունչը դիմադրել. բայց զօրքը նրան չէր լսում. ժողովուրդը բարձրացրել էր ընդհանուր ապստամբութիւն և պահանջում էր որ բերդի գոնեիը բացուին. պալատը տակնուվրայ էր հղել. յուսահատ Սմբատը դաշոյնը իր սիրտն է խրում. ժողովուրդը յարձակուում է պալատի վրայ և ուղում է թագունուն ու եպիսկոպոսին յօշոտել: Այստեղ երևան է գալիս առաքինութեան յաղթանակը: Մարգարիտը գազանացած խուժանի առաջն է ելնում. նրա տկար ձայնի առաջ լսում են անարկու գոչիւնները. նրան են յանձնում իշխանական դահը և Մարգարիտը՝ Թորոսի հետ բանակցելով՝ քաղաքը յանձնում է: Այսպէսով Թորոսը Կիլիկիոյ տէր է դառնում: Նա երկիրը կարգաւորում է յունական քաղաքակրթութեամբ, հայրաբար կառավարում, անարզարութիւնը լռեցնում: Այնուհետև պատմում է Անդրոնիկոսի կոիւր, Կիպրոսի արշաւանքը, Եւփիմէի մահը, Մանուէլ կայսեր արշաւանքը Թորոսի դէմ և նրա հետ հաշտուելը, Ստեփանէի մահը յունաց ձեռքով, Մլեհի ու Թորոսի վրէժխնդրութիւնը, Լամբրոնի կոիւնները, Մլեհի դաւադրութիւնը, Անդրոնիկոսի վերջին արշաւանքը և Թորոսի մահը:

Երկունք Թ՝ դարու (Տփխիս 1879) արարական տիրապետութեան վերջին ժամանակներից առնուած մի վէպ է, որի գլխաւոր հերոսն է Սա-

սունցի Յովնանը: Յովնանը մի հասարակ գիւղացի էր, բնական ձիրքերով, խելքով ու քաջութեամբ օժտուած մի մարդ: Փորը տարիբից նա ծառայութեան էր մտել Տարօնի Բագրատունեաց պալատում: Իշխանի ազջիկը Վասկանուշ և Յովնան սիրում են իրար. ազնուապետական ըմբռնումների համար ահուկի այդ յանցանքը լսում է իշխանը, Յովնանին բանտարկում, իսկ Վասկանուշին կուսանաց վանքն է ուղարկում: Յովնանը փախչում է բանտից ու Սասնոյ լեռները քաշում, ուր սամկավարական սկզբունքներով կառավարում էր ժողովուրդը: Ամբողջ Սասունը սուրբի պէս պաշտում էր այդ ազնիւ ու քաջ գիւղապետին:

851 թուի ձմեռն էր. Արարները ամբողջ Հայաստանը աւերել, Բագարատ իշխանին մորթել էին. ամէն մարդ սոսկումով համակուած չգիտէր ինչ անել: Յանկարծ Յովնանը Սասնոց գլուխն է անցնում, արշաւում Մուշ, արարներին ջարդում և սատիկանին սպանում է:

Յովնանին ընկերանում է մի նոր երիտասարդ՝ Գուրգէն Արծրունի, որ Յովնանի նման սիրոյ զոհ է: Նա սիրում է Ռշտունեաց օրիորդ Հեղինէին. ազգականները զրկեցին նրան հայրենի ժառանգութիւնից. Գուրգէնը անցաւ Յունաց ծառայութեան, իր քաջութեամբ ստացաւ Թորթումը և այժմ՝ երկար տարիների բացակայութիւնից յետոյ՝ գնում է Ռշտունեաց ստանը՝ իր սրտի հատորին գտնելու: Հասաւ ամբողջը: Կայ-

ծակ իջաւ Գուրգէնի գլխին, երբ լսեց թէ Հեղինէն՝ այնքան տարի սպասելուց յետոյ՝ խաբուելով ամուսնացել է Մուշեղի հետ: Ի՞նչ անել այժմ: Պէտք է տեսնել սիրադրուժ օրիորդին: Գուրգէնը գնում է Կանդուար, ուր իր քաջութեամբ ազատելով Մուշեղին բրդերի յանկարծական յարձակումից, առիթ է ունենում հիւրասիրուելու ամբոցում: Վաղեմի սիրահարները գտնում են իւրար. բացում է զաղտնիքը, թէ ինչպէս շարամիտները յերիւրել էին Գուրգէնի անուսնից մի նամակ, որով իբր թէ նա մերժում էր Հեղինէի սէրը և ամուսնանում ուրիշի հետ: Հեղինէի սէրը կենդանի է գեռ. բայց իբրև առաքինի կին, նա միայն իր ամուսնուն է պատկանում. նա հեռացնում է Գուրգէնին՝ պահանջելով նրանից իր ամբողջ սէրը նուիրել հայրենիքին. այսուհետև նրա բարի անունը միայն պիտի լինի թշուառ Հեղինէի սփոփանքը:

Յոգնանը գիտէր որ արարները չեն կարող իրենց վրէժը մոռանալ. ուստի գնում է Գուին, ներկայանում կաթուղիկոսի և նախարարների ժողովին, առաջարկում է պատրաստուել, միանալ Սասնցոց հետ և ընդհանուր ուժերով դէմ դնել թշնամուն: Նախարարները կատաղում են՝ երբ տեսնում են որ մի հասարակ գիւղացի համարձակում է իրենց խորհուրդներ տալ: Վաճառում են նրան ու բանտարկում: Աշտտ իշխանը թաքուն արձակում է նրան:

Յոգնանը տեսնելով որ իր յոյսերը ի գերև

ելան, քաշոււմ է Սասուն, ամբացնում, ժողովրդին ամէն կերպով զինում, պատրաստում: Շարժում է Բուղայի ահարկու բանակը ուղղակի Սասուն. բայց Յովնանը իր կատաղի յարձակումներով շարունակ վանում է նրան. Բուղան թողնելով Սասունը, արշաւում է անտէր Հայաստանի զանազան կողմերը, երկիրը արիւնով լուսնում: Յովնան դուրս է գալիս Սասունից, յարձակում մօտակայ դաւառները, արաբներին կոտորում, գերիներին փրկում, թշուառներին պահապան հրեշտակ հանդիսանում: Նա ձերբակալում է նաև երեք մատնիչ նախարարներ, մի ընդարձակ դատաստանի մէջ մահուան վճիռ արձակել տալիս և ինքը անձամբ կախազան է բարձրացնում նրանց՝ Դուինի մէջ՝ Բուղայի քթի տակ:

Ճորոխի ափերի վրայ մի կուսանաց վանք կար, որի մայրապետն էր Վասկանուշ: Դա այն թշուառ ազնուական օրիորդն էր, որ համարձակուել էր սիրել ժողովրդի զաւակ Յովնանին և իբր պատիժ դատապարտուել էր վանք մտնելու: Նա ոչ միայն վանամայր էր, այլ և շրջակայ գաւառի պահապան հրեշտակը, որին բոլորը՝ մեծ ու փոքր, սիրում զուրգուրում էին: Արաբները յարձակուեցան նաև այստեղ. Յովնանի խումբը հասաւ ու վանեց թշնամին. Վասկանուշը՝ իբրև շնորհակալութիւն՝ խնջոյք տուաւ հայ բանակին՝ վանքում: Այստեղ՝ Վասկանուշ ու Յովնան գտան իրար: 27 տարի էր անցել և այդքան ժամանակ

նոքա անմոռաց պահել էին սրտում իրենց մաքուր, սուրբ, անարատ սէրը: Նոքա մի մի մշտավառ բուրվառ էին դարձրել իրենց սրտերը և մին Աստուծոյ, միւսը հայրենիքին նուիրուած՝ մխում էին անտրտունջ: Յոփեանը հրաժարուել էր գինուց ու զուարճութիւններից և ամէն տարի գալիս էր այդ վանքի առաջ, ծնկաչոք դիտելու պարսպի վրայ շարժուող սիրելի ստուերն ու հեռանալու:

Բուղայի արշաւանքի առաջն առնելու համար՝ առանձին քաղաքականութեան է հետևում Սմբատ Բագրատունին. նա կարծում է որ նրան սիրաշահելով, նրա բոլոր պահանջները կատարելով, կարող է նրա զայրոյթը մեղմել, և այսպէսով դառնում է ակամայ մասնիչ: Յոփեանը գնում է Սմբատի մօտ, յորդորելու որ ետ կենայ այս դաւաճանութիւնից և ժողովրդի գլուխն անցնելով՝ Բուղայի դէմ կանգնի: Բայց իզուր: Երբ Յոփեանը յետ էր դառնում, յանկարձ պաշարուեց արարների խմբից, բռնուեց ու Բուղայի հրամանով գլխատուեց: Վասկանուշը թաղեց նահատակի մարմինը մի մատուռի մէջ, որի մօտ քիչ ժամանակից գնաց հանգչելու ինքն էլ: Ամէնքը յարգում էին այս հրկու շիրիմները, մէկի քաջութիւնը, միւսի ողորմածութիւնը գովելով. «բայց ո՞վ գիտէր և ո՞վ էր [»]համբեր այն անթիւ արցունքներն ու հառաչանքները այդ հրկու անձանց, որ տարիներով բաժնուած՝ վերջապէս գերեզմանին բով իրարու մօտ կը հանգչէին...»:

Յոփեանի խմբի մէջ Գուրգէնի հետ կար

նահ մի ուրիշ դժբախտ իշխան, դա Սոսորովն էր, որի փոքրիկ աղջիկը՝ Արիզան՝ գերի էր ընկել արաքների ձեռքը. ծերունի հայրը սարէ սար ընկած՝ նրան էր փնտռում: Գուրգէն ու Սոսորով մի գիշեր գտնոււմ են նրան մի արար իշխանուհու բերդում, մի խումբ ուրիշ ստրուկ աղջիկների հետ: Բերդը աւերում ու բոլորին էլ ազատում են: Գուրգէնը դեռ շարունակում է իր քաջագործութիւնները, բայց վերջապէս նոյն արար իշխանուհուց բռնուելով բանտարկոււմ է: Սոսորով ու Հեղինէ միացան ու յանկարծական յարձակումով՝ ազատեցին նրան: Բիշ ժամանակից մեռաւ Մուշեղը և երկու սիրահարների՝ Գուրգէնի ու Հեղինէի սէրը օրհնուեց:

Թէոդորոս Ռշտունի (Տիխիա 1881) արարական արշաւանքների առաջին շրջանից առնուած վէպ է: Սկզբում նկարագրում է Վարդանաբերդը՝ որ Մամիկոնեանների պալատն է. այստեղ են վէպի բոլոր զլխաւոր հերոսները՝ Թէոդորոս Ռշտունեաց նախարարը, Սուրէն իշխան, Չաւէն անձնապահապետ և Գրիգոր Մամիկոնեան: Յանկարծ լուր է հասնում թէ արաքները յարձակուել են Հայաստան. Թէոդորոսը զնում է Վարդաշակերտի յոյն բանակը, խնդրելու Պրոկոպիոս զօրավարից՝ որ շարժուի արաքների դէմ: Ամբարտաւան յոյնը բարկանում է Թէոդորոսի վերայ և դուրս վոնտում: Թէոդորոսը իր սակաւաւոր ուժերով զնում է արաքների դէմ, որ բազմաթիւ խմբերի բաժանուած՝ աւերում էին Հա-

յաստանի այլևայլ կողմերը: Արաքները յարձակուեցան նաև անպատրաստ Պրոկոպիոսի վրայ ու շարաշար յաղթեցին: Մի ուրիշ խումբ գրտեց Վարդանաբերդը ու բնակիչներին կտտօրեց. Մամիկոնեան Բիւրեղ տիկինը արաքների ձեռքը չընկնելու համար՝ իր աղջկան՝ Նազենիկին փաթաթուած՝ լիճը նետուեց: Սուրէն ու Գրիգոր մեծ գիմադրութիւն ջոյց տուին արաքներին, բայց վերջապէս զերի բռնուելով՝ Գամասկոսում մի շէյխի բանտում բանտարկուեցան: Չաւէնին յաջողուեց ազատել Բիւրեղի փոքր աղջկան՝ Արփինիին, բայց սա էլ ընկաւ Թովմա յոյն զօրավարի ճանկը, որ Թաքնաբար փախցրեց նրան Պօլիս, այնտեղ իր պալատում մեծացնելու և իրբև հոմանունի կայսեր որդուն ընծայելու համար: Չորս տարի ամէն տեղ իզուր որոնելուց յետոյ, Չաւէնը վերջապէս գտաւ Արփինիին Պօլսում և մի օր՝ օգուտ քաղելով ժողովրդական յարձակումից, փախցրեց նրան Հայաստան:

Սուրէն և Գրիգոր երկար շարչարուեցան շէյխի բանտում, ուր իրենց ընկեր ունէին նաև Գազրիկ անունով մի գիւղացի: Վերջապէս որոշեցին առ երեսու ուրանալ իրենց հաւատքը և ազատուեցին: Նրանք Թաքնաբար մտան շէյխի պալատը, ձի, զէնք ու ոսկի գողացան, պալատը կրակի տուին ու փախան զէպի Հայաստան: Ասորոց երկրի մօտ պատահեցին մի արաք աւազակախմբի, որոնց թէև յաջողութեամբ գիմադրեցին, բայց իրենք էլ ստիպուեցան իրարից

բաժանուհիւ Գրիգոր ու Գաղրիկ զնային Մուշ, ուր գտան Զաւէնին և յետոյ անցան Ոստան, այստեղ գտաւ Գրիգորը իր սիրելի թենիին՝ Թէոդորոսի աղջկանը, որին մանկութիւնից էր սիրում: Յոյները Թէոդորոսին զերի տարին Պօլիս, ուր նա մասնակցելով պալատական յեղափոխութեան՝ իբր պարզ և ստացաւ իր ազատութիւնը: Տեսնելով թէ յունաց ու պարսից տէրութիւնը այնքան թուլացել է որ մուրացիկ թափառական արաբն անգամ կարողացաւ նրանց նուաճել ու արագօրէն մեծանալ, մտածեց ինքն էլ միացնել հայոց, վրաց, աղուանից ու սիւնեաց նախարարներին, քչիլ նորեկ արաբներին և կազմել մի անկախ տէրութիւն: Իրեն միացան Վարազատիւրոց իշխանը և Սուրէն, որ իր ընկերներից բաժանուելով ընկել էր Մարտայիթ ասորիների երկիրը և այնտեղ այնպիսի քաջութիւններ էր գործել, որ Մարտայիթները ուզում էին նրան բռնի ամուսնացնել իրենց Քահինա իշխանուհու հետ և ընտրել իրենց թագաւոր: Սուրէնը մի սուտ ամուսնութիւն կեղծելով Քահինու հետ, կազմում է Կիլիկիոյ հայերից մի դունդ և մէկ օր էլ իր խմբով փախչելով Ասորիքից, ծառայում է Կեսարիոյ ապստամբ հայ իշխանի մօտ, այնտեղից էլ մտնում Հայաստան: Թենի և Գրիգոր ամուսնանում են, իսկ Թէոդորոսի մտադրութիւնը յաջողութիւն չի ունենում և վերջապէս մեռնում է այդ մեծ մարդը՝ առանց իր սուրբ նպատակին հասնելու:

Ծերեկնցը իւր այս վէպերով հիմք է դնում մեր մէջ պատմական վիպասանութեան ճշմարիտ է որ նրանից 30 տարի առաջ ունեցել ենք Քաղիագիտանի Վարդգէսի վէպը և Վէպ Վարսենկանը, բայց այս երկուսն էլ, ինչպէս տեսանք, աւելի շուտ սօմաններ են կամ մշակուած հէքիաթ, քան պատմական վէպ: Չենք յիշում որիչ երկրորդական գրողների փորձերը, որոնք գրական արժանիքից զուրկ են:

Ծերեկնյի վէպերը միտումաւոր գրուածքներ են Հրատարակելով հէնց այն ժամանակ երբ Հայկական հարցը Եւրոպական դիւանագիտութեան առաջ էր բարձրացել, հեղինակը նպատակ ունէր զարթեցնել ազգային զգացմունքները և թիրեւ ուղեցոյց հանդիսանալ: Այս պատճառով էլ նա ընտրել է պատմութեան այն շրջանները, երբ ազգը իր անկախութիւնը կորցրած և քաղաքային երկպառակութեան մէջ ընկած, հնարք էր որոնում իր անկախութիւնը նորից ձեռք բերելու:

Իր վէպերի մէջ Ծերեկնցը երևան է հանում իր հայեցակէտները մեր հին պատմութեան իմաստասիրութեան նկատմամբ և հնի օրինակով՝ նաև մեր նոր վարչական կազմակերպութեան ծրագիրն է տալիս: Ամէնից առաջ երևում է նրա ժողովրդասիրութիւնը: Հին Հայոց քաղաքական կեանքի տկարութեան զլխաւոր պատճառը ազնուապետական կազմակերպութիւնն էր, ուր ուսմիկը բնաւ մասնակցութիւն չունէր. ամէն բան

կենտրոնացած էր նախարարների ձեռքը և ոչ թէ արժանիքն էր գնահատուած, այլ ծագումը: Նախարարների ներքին կռիւները թոյլ չէին տալիս մի ընդհանուր միութիւն կազմելու. և ժողովուրդը՝ որ սեպհական ձայնից զուրկ սարուկ էր միայն, խաղալիք էր դարձել նոցա ձեռքին: Ծերենցը սխալ է դատում այն տարածուած կարծիքը թէ հայերը անմիաբան են և մեր բոլոր դժբախտութիւնը ծագում է միայն անմիաբանութիւնից: Մենք 25-ամեայ Պելոպոնէսեան պատերազմներ չունեցանք, ասում է Ծերենցը: Մենք անմիաբան չէինք, մենք անիրշխան էինք. հարիւրաւոր իշխողներ ունենալը նշանակում է ոչ մի իշխող չունենալ: «Եթէ մեր այդ յիմար նախարարական և ազնուագետական կառավարութեան ձեռ չունենայինք, որ մեր ազգը հարիւր կտոր քնկրով, բիւր բանաւորաց զերի է ըրեր», եթէ Յովնանի պէս կարենայինք ըսել թէ «այս լեռներուն մէջ ոչ իշխան կայ, ոչ նախարար, ոչ ազնուական, ոչ ազատ, բայց և ոչ մի ծառայ և մի զերի», եթէ ազգը լինէր «մի հօտ և մի հովիւ», այն ժամանակ նա կունենար իր ներքին զօրութիւնը, որով արտաքին թշնամիների առաջ պատկառելի կը դառնար:

Բայց այս խօսքերով պէտք չէ կարծել որ Ծերենցը զուտ անկապետական է. ընդհակառակը նա կողմնակից է իշխանութեան կենտրոնացման և ուժեղացման, միայն պահանջելով ժողովրդի կատարելալ հաւասարութիւնը: Ինչքո՞ն է

որ նոյն մեր հայ կեանքի մէջ, մինչդեռ մէկ կողմից տեսնում ենք բազաբական իշխանութեան թուլութիւնն ու անկումը, միւս կողմից էլ տեսնում ենք եկեղեցական իշխանութեան յարատեւ շարունակութիւնը: Պատճառը առաջինի բաղմաթիւ իշխանապետական բաժանումների և ժողովրդական ձայնի արճամարնութեան մէջն է, ինչ որ գոյութիւն չունէր եկեղեցական իշխանութեան մէջ: Եկեղեցական իշխանութիւնը՝ ձեռնարկելով մի և միահեծան կառավարութիւն, շարունակ իր մէջ ընդունելով ժողովրդի արժանաւոր գաւազներին և բարձրացնելով նրանց մինչև հայրապետական առաջնայն, հպատակելով միայն մի օրէնքի, ունէր իր մէջ զօրաւոր կազմակերպութիւն և յարատեւութեան պայմանները:

Ահա այս ժողովրդասիրական ոգու պատճառով է որ Ծերենցի վէպերը լի են դուռ ժողովրդական արարներով, այսպէս Սարգիսն ու Բարգէնը՝ Թորոս Լեոնիի մէջ, Թովմանը՝ Երկունքի մէջ, Զաւէնը՝ Թէոդորոս Ռշտունիի մէջ: Առքա երկրորդական անձեր չեն, այլ նոյն իսկ վէպերի հերոսները, սրանց գործունէութիւնը տեսնում է սկզբից մինչև վերջ և առանց որոնց այս վէպերը կարելի էլ չէ երևակայել:

Երկրորդ գլխաւոր գիծը որ տեսնում ենք Ծերենցի վէպերի մէջ՝ կնոջ դերն է: Կինը մեր հին պատմութեան մէջ շատ քիչ է երևում. սրա պատճառը անշուշտ ոչ թէ միայն պատմագրերի արճամարնութիւնն է, այլ նոյն իսկ կնոջ

իրական անմասնակցութիւնը: Ծերերնցը իր վէպերի մէջ շատ մեծ դեր է տալիս կանանց: Թորոս Լևոնիի մէջ Եւփիմէն, Մարգարիտը, Երկունքի մէջ Վասկանուշը, Հեղինէն, Թէոդորոս Ռըշտունիի մէջ Սեթան ու Քաշինան՝ ամէն մէկը իր տեսակի մէջ ընտիր դրական տիպեր են. բոլորն էլ առհասարակ վարչական ընդունակութիւններով օժտուած, այնպէս որ նոյն իսկ Թէոդորոսը ասում է. «Մենք երջանիկ ընելու համար ժողովուրդը կանանց պէտք է յանձնենք երկրին կառավարութիւնը, և միայն պատերազմով զբաղինք» (էջ 14):

Այստեղ հարց է ծագում թէ Ծերերնցի վէպերը ինչ չափով հաւատարիմ են պատմութեան: Պէտք է խոստովանիլ որ Ծերերնցը իսկապէս շատ հաւատարիմ է պատմութեան. ոչ միայն իր պատմած դէպքերը և նոցա յաջորդականութիւնը, այլ և շատ անգամ մանր հանդամանքներ կատարելապէս պատմական են: Պատմական են նաև բոլոր գլխաւոր տիպերը: Բայց որովհետև պատմական տուեալները բաւական չեն մի կատարեալ վէպ դուրս բերելու համար, ուստի հեղինակը ստիպուել է իր երևակայութեամբ ստեղծել մի խումբ լրացուցիչ նոր դէմքեր, ինչպէս են Բարգէնը, Սարգիսը, և մանաւանդ կանացի տիպերը: Սրանք պատմական աստառի վրայ հակասութիւններ չեն ձևացնում: Ինչ վերաբերում է բուն պատմական ոգուն, հարցը այստեղ փոխում է: Այն դադափարական դորժունէութիւնը՝ որ հեղինակը տա-

լիս է Յոննանին կամ Թէոդորոսին, իրապէս պատմական չէ: Սասնցոց յարձակումը Մուշի վրայ՝ պարզ վրիժառութիւն էր իրենց Բագարատ իշխանի համար, և ոչ թէ ընդհանուր Հայաստանի փրկութեան համար պատրաստուած ապստամբութիւն: Յոննանը այդ վրէժխնդիր տիրասէր լեռնականների պարզ մէկ առաջնորդն էր. բայց թէ նա ունէր այնպիսի սամկավարական սկզբունքներ, որպիսին վերագրում է Մերենցը, և թէ նա համակուած էր նախարարական կարգերի բարձումով մի ընդհանուր հայկական միութիւն յառաջ բերելու խոշոր գաղափարով, այս բոլորը Մերենցի գիւտն է: Պատմութիւնը մեզ չի տալիս այնպիսի երևոյթներ, որով մենք կարողանայինք եզրակացնել թէ հայ ժողովուրդը երբ և իցէ գիտակցել է իր դրութեանը և կամ որևիցէ փորձ արել թօթափելու իր վրայ ծանրացող աշնուապետական լուծը: Գուցէ այդպիսի փոքրիկ ու անյաջող փորձեր եղած լինին, բայց մենք դրանց մասին տեղեկութիւն չունինք: Եւ քանի մեզ պակասում են այդ տեղեկութիւնները, պէտք է ընդունենք թէ հայ ժողովուրդն էլ, միւս արեւելեան ծանրաշարժ ժողովուրդների նման, գիտէր համբերութեամբ և քրիստոնէական հեղութեամբ տանել իրեն վիճակուած ծանր կացութիւնը:

Այժմ անցնենք քննել Մերենցի վէպերի առաւելութիւններն ու պակասութիւնները: Այդ վէպերի մեծագոյն արժանիքը հետաքրքրութիւնն

է, հեղինակը գիտէ այնպէս վառ, կենդանի ու աշխոյժ ձևով պատմել, որ ընթերցողը լարուած ուշադրութեամբ լսում է Երան մինչև վերջ: Ռեժեղ հայրենասիրութիւնը բոլոր վէպերի շրջութան է հիւսում: Տիպերը նկարուած են միշտ զօրաւոր ու հասող զծերով, ամենազեղեցիկ յատկութիւնների, քաջութեան, սիրասիրութեան ու ազնուութեան հետ զանուամբ նաև ամենամոռի յատկութիւններ: Համեմատել օրինակի համար քաջ ու քաղաքագէտ Քորոսը, բնակալ արիւնարբու Սմբատը, նրա անբարոյական կիներ, գթութեան հրեշտակ Մարգարիտը, օտարների մէջ սնուած, բայց իր հայրենիքը բնաւ չմոռացող Եւփիմէն, արքայէր ու հաւատարիմ Սարգիսն ու Բարգէնը, անվհշտ ժողովրդական Յովնանը, սիրոյ մէջ յաւիտեան հաւատարիմ Գուրգէնը, առաքինի Վասկանուշը, թուլամտի յոյն թովման, խորացմանկ ու դուարձախօս ծառայ Վահրիճը, փողապաշտ Մարտիրոս վարդապետը, մասնիչ նախարարներ են ևն: Տիպերի նկարը երբեմն այնքան զօրանում է, որ հասնում է աւելորդ չափազանցութեան. օրինակի համար Յովնանին վերագրուած գերազանց յատկութիւնները նոյն իսկ իր պատանեկութեան ժամանակը Անրնական է յոյն Դիոնիսի տիպը, որ Եւփիմէի գործակիցն է դառնում Պօլսից փախցնելու համար Քորոսին, կռուելու յոյն զօրքերի հետ, մինչև Կիլիկիա հասնելու և դրեթէ միշտ Քորոսի հետ ապրելու: Քորոսը մարդը կարող է դաւաճանու-

Թիւնը հասցնել այն աստիճանի, որ միջոց տայ իր ազգին թշնամի մի ցեղ ամբողջապէս վերականգնելու, իր ազգակիցներէ բանակներէ խորասակումը անվրդով տեսնելու և իրենց տէրութեան տակ դանուած մի ամբողջ երկիր բաժանելու։ Դիտնիսի այս անտրակելի վարժունքը բացատրած լինելու համար Մերենցը ներկայացնում է նրան իբրև մի աշխարհաբազաբացի ու չոր գիտուն, որ իբր թէ այս աշխարհքով չի հետաքրքրուում. բայց թէ որչափ անբաւական է այս բացատրութիւնը, ինքնին հասկանալի է։ Անբնական է եւս փոփոխել սէրը դէպի Թորոսը՝ միմիայն այն պատճառով որ նա չափազանց նման էր Ռուբէնին։ Սիրոյ մէջ միայն դէմքի գծերն են դեր խաղում, հողին, մարդու ներքինը, բարոյական արժանիքները ոչ մի նշանակութիւն չունին։ Այդ լինչալիսի սէր է եւս փոփոխել սէրը՝ որ իր ասարկային կորսնելուց յետոյ բիշ էր մնում որ ենթակային էլ մտնացներ, բայց Թորոսի երևումով յանկարծ փոխադրուած է նրա վրայ։ Աւելորդ տիպեր են երկունքի մէջ Աշոտը և Ջարուհին, որոնց միջադէպը սկսում և կիսատ մնում է։ Տկար են բնութեան, տեղերի, հանդէսների, ուրախութեանց, նիստուկացի, վերջապէս առօրեայ կեանքի բոլոր երեւոյթների նկարագրութիւնը։ Ընդհակառակը շատ երկար, կեղծ ու բռնադրուիկ է այն դատաստանը՝ որ վարում է Յովնանը երբը մատնիչ նախաքորների դաւաճանութիւնը պատժելու համար։ Այս դատաստանի մէջ գործ են դրուած,

կարելի է ասել, ներկայ եւրոպական դատավարութեանց բոլոր նրբութիւնները: Թոյլ է նոյնպէս Բուզայի տիպը: Բուզան այն գազաններից է, որոնց հասցրած աշխարհաւեր սարսափը մարդու մարմինն է փշաքաղում. բայց Ծերինցի տուած նկարագիրը այս գազանութեանց մասին՝ սովորական չափերից չի բարձրանում. մինչդեռ նա պէտք էր ստեղծէր ահելի, սարսոնցուցիչ նկարագրեր: Սրա հակառակ աւելի յաջող է յունական պալատական շրջանի, նոցա ազականհալ կեանքի, դաւադրութեանց ու կրօնական կոխունքի նկարագիրը:

Կարելի է ասել թէ Ծերինցի վէպերը մի կատարեալ ամբողջութիւն չեն կազմում. այս կողմից ամենայաջողն է Թորոս Լեոնի, որ սկսւում է Թորոսով ու նրա մահով էլ վերջանում: Երկուները իսկուպէս Յովնանի վէպն է, թէ՛ Սմբատի և Աշոտի: Հեղինակը «Երկուներ» ասելով հասկանում է Թ. դարի այն շարժումը՝ որից ծընուեց Բագրատունեաց Թագաւորութիւնը՝ խոհեմ ու քաղաքագէտ Աշոտի ջանքերով: Բայց գրքի մէջ Սմբատ ու մանաւանդ Աշոտ՝ որ այս երկուների միակ հերոսներն են, շատ քիչ են երևւում: Յատկապէս շատ անգոյն է Սմբատի տիպը. հեղինակը ոչ կարողացել է դուրս բերել նրան խոհեմ քաղաքագէտ և ոչ էլ դաւաճան կամ մատնիչ: Այս երկուսի մէջ տատանում է շարունակ: Բոլոր գլխաւոր դերերը տուած է Յովնանին. Բագրատունեաց տէրութեան հաստատու-

Թեան համար հազիւ մի բանի տող կայ. հետեւաբար և Երկունք վերնադիրը չի համապատասխանում նիւթին: Յովնանը մեռնում է, բայց վէպը դեռ բաւական շարունակոււմ է, որպէս զի Գուրգէն, Խօսրով և այլ մի բանի դուրսը մնացած անձեր իրենց դերը վերջացնեն: Այս հանգամանքը աչք է ծակում: Պէտք էր այնպէս դասաւորել իրերը՝ որ բոլոր երկրորդական տիպերը իրենց գործը վերջացնէին նախապէս և ամէնքի պսակը լինէր Յովնանի փառաւոր մահը: Սրա նման է նաև Թէոդորոս Ռշառունին. զիրքը սկսում է շատ գեղեցիկ էջերով. Վարդանաբերդի առումը, Բիւրեղ տիկնոջ և Նազենիկի անձնասպանութիւնը, Գրիգորի և Սուրէնի յուսահատ դիմադրութիւնը շատ գեղեցիկ էջեր են: Բայց այնուհետև թուլանում է վէպը. դառնում է ուժման. և Թէոդորոսը՝ որ վէպի գլխաւոր հերոսն է, չկայ ու չկայ. հազիւ տեղ տեղ երևում է նա. իսկ նրա մեծ դադափարի գործադրութեան համար յիշատակութիւններ միայն կան և ոչ թէ դէպքերի նկարագրութիւն: Առ հասարակ Մերենցը չափազանց շատ պատմարան է. այսպէս Թորոս Լեոնին սկսելով սոմանի ձեռով, յետոյ դառնում է իսկական պատմական վէպ, բայց այնուհետև դուռ պատմութեան դասագիրք է: Երկունքը աւելի յաջող է. իսկ Թէոդորոսը ամէնից շատ ունի դուռ պատմութեան դասագրքի կերպարանք:

Մերենցի երեք վէպերից ամենաթոյլը Թէ-

ողորոսն է. քննադատները ամէնից բարձր դնում են Քորոս Լեւոնին, ի նկատի ունենալով նրա ամբողջականութիւնը. բայց եթէ այս հանգամանքը մի կողմ դնենք և նկատի ունենանք թէ ինչ է ստեղծել հեղինակը իր կողմից, այն ժամանակ առաջնութիւնը պէտք է տանք Երկունքին: Քորոսի ուրուագիծը արդէն բուրբովին պատրաստ է պատմութեան մէջ և Մերկնցը միայն գոյներն է դրած. իսկ Երկունքը մի շատ անտրոշ ու տարտամ աստառ ունի պատմութեան մէջ, նրա մէջ շատ բան կայ, որ հեղինակը իր կողմից կազմել է, դասաւորել ու ստեղծել է. Տեսարանների գեղեցկութեան կողմից էլ շատ յաջող է Երկունքը. ինչ ուժեղ պատկերներ են օրինակի համար Արաք իշխանուհու ազարանքը, Գուրգէնի վիճակը՝ երբ նա լսում է իր սիրուհու ամուսնութիւնը և վերջապէս ամբողջ Մերկնցի ամենաբարձր աւարանը՝ Յովսէանի և Վասկանուշի տեսակցութիւնը (Կլուխ ժՆ): Յուզիչ, շատ յուզիչ է այս գրութիւնը այնտեղ կը գրանինք սիրոյ այս անմեղ գոճերի դասն առաւպանքը, անկեղծ սէր, սիրոյ հաւատարմութիւն, պարտականութեան ծայնի հնազանդութիւնը, ուխտի նուիրականութեան գլխակցութիւնը: Այս բոլորը իրօք շատ հեռու է իրապօտն նկարագրութիւններից և չափազանց իղէտրական է, բայց մեթէ գեղեցկութիւնը իրականութեան մէջ է միայն և իղէալը շունի աւելի հմայիչ, աւելի

զրաւիչ, մարդու հոգին աւելի բարձրացնող յատկութիւն:

Ծերենցի լիզուն գեղեցիկ չէ. զրարարի խառնուրդը բաւական շատ է նրանում. պակաս չեն նաև քերականական սխալներ, թերի կազմուած նախադասութիւններ, որոնցից երբեմն խմաստ էլ չի գուրս գալիս: Թէև Ծերենցը իր կեանքի մեծ մասը Ռուսահայոց մէջ է անց կացրել, այնուամենայնիւ արեւելեան հայերէնը նրա վրայ չէ ազդած:

5. ԳՐԻԳՈՐ ՕՏԵԱՆ

(1834—1887)

Մ. Մամուրեան (Վրոյր).—Հայկական Նամականի. Զմիւռնիա 1872, էջ 219—230:

Արեւիկեան Մամուլ 1887, էջ 409 շար.

Ե. Օտեան.—Օտեանի ներքին կեանքը. Մասիս 1893, էջ 195—8, 214—7, 233—5, 247—9, 275—8, 293—6, 313—5:

Ա. Ա.—Անցեալի դէմքեր. Նոր կեանք 1900, թիւ 3—4:

Հրանդ.—Գր. Օտեան (հաւաքածոյի յառաջաբանում, էջ 5—1Բ):

Գրիգոր Օտեանի հայրը՝ Պօղոս Օտեան՝ կեսարիոյ Մուհմեդուսուն գիւղիցն էր. 12 տարեկան հասակում՝ գործ ճարելու համար գնում է Պօլիս. նա այնքան աղքատ էր, որ այս ահագին ճանապարհը ոտքով է կտրում: Բայց Պօլսում իր ընդունակութեան շնորհիւ այնքան է յառաջանում որ դառնում է ամենաբարձր ընտանիքներից մէկը: Իր 13 որդիներից հօթներորդն էր Գրիգոր—Միսակ Օտեան, որ ծնունց Իւսկիտար թաղի մէջ, 1834 թ. դեկտ. 9-ին: Հինգ տարեկան հասակից սկսում է սովորել: Հայրը բաց էր արել մի մասնաւոր դպրոց, ուր աշակերտում է նաև մանուկ Գրիգորը: Մի քանի տարի յետոյ դպրոցը փակւում է. այն ժամանակ հայրը փոխադրում է

դպրոցը տուն, իբր ուսուցիչ հրաւիրելով ժամանակի ամենալաւ ուժերը: Այստեղ սովորում է Գրիգորը՝ մի խումբ ազնուականների որդոց հետ:

Օտեանը մի համեստ, ծանրաբարոյ երեխայ էր. ամենափոքր հասակից արդէն երևում էր, որ նա սահմանուած է մեծ ապագայի. այդ փոքրիկ հասակում մեծ սէր ունէր ատենարանութեան. հաւաքում էր իր հասակակից երեխաներին և նրանց ոգևորուած ճառեր էր խօսում: 11 տարեկան հասակում Պատրիարքի ներկայութեան նա մի ճառ խօսեց մարդու կամքի ազատութեան վրայ, որ և հրատարակուեց Արշալոյս Աբարատեան թերթում՝ իբրև հետաքրքրական բան: Երբ աւելի մեծացաւ, հայրը իր տան մէջ բաց արաւ թատրոն, ուր Օտեանը՝ իր ընկերների հետ տալիս էր ընտանեկան ներկայացումներ, յատկապէս Մովսէլի կատակերգութիւններէց:

Այսպէս ուրեմն Օտեանը չտեսաւ ոչ կանոնաւոր վարժարան և ոչ էլ բարձրագոյն ուսում ստացաւ: Նա իր դաստիարակութիւնը ստացաւ իր գերդաստանի ծոցում, իր իմաստուն և ընտիր հօր խնամքի տակ. իր ուսումը կարծես աւելի իր մաքի ծնունդն էր, քան ուսուցիչների արդիւնքը: Ի բնէ աշխոյժ և սուր իմացականութեան տէր՝ շտեսածը երեակայում էր, չսովորածը երկնում, չեղածը հնարում:

Դեռ 16 տարեկան էր Օտեանը՝ երբ արդէն ճանաչում էր մարդկային ընկերական կազմա-

կերպութեան վատ կողմերը, մանաւանդ մեր ազգային տխուր վիճակի պատճառներն ու շարժառիթը. նա այս ժամանակից դարձաւ ազատութեան ու արդարութեան ձգտող ու պաշտպան, բռնակալութեան ու կեղծիքի ռիսերիմ թշնամի: Օտեանը դիւրահաղորդ բնուորութիւն ունէր՝ երբ իր հոգին, իր գաղափարները թափանցող մարդկանց հետ էր. ընդհակառակը լռակեաց, մեծասէր ու տրտում էր՝ երբ կեղծաւոր սարկահոգի մարդկանց մէջ էր:

Այս ժամանակից արդէն Օտեանի անունը տարածուեց, ժողովրդական դարձաւ. և ամէն մէկը նրանից մեծ բան էր սպասում:

17 տարեկանից սկսաւ Օտեան իր գրական գործունէութիւնը, հրատարակելով մի գրքոյկ՝ «Աշխարհարար լեզուի վրայ առաջարկութիւն» վերնագրով (Պօլիս 1851): Այս գրքով Օտեանն էլ մտնում է գրարարի ու աշխարհարարի գրասլայքարի մէջ և իբրև ազատական՝ բռնում է աշխարհարարի կողմը, ի հարկէ որոշ չափաւորութեամբ: Գրաբարեանների առարկութիւններից մէկը աշխարհարարեանների դէմ այն էր՝ որ աշխարհարարը մէկ լեզու չէր. բազմաթիւ բարբառներից սրբ պէտք էր ընտրել իբրև հասարակաց հայերէն: Օտեանը իր առաջարկութեան մէջ այս դերը տալիս է Պօլսի բարբառին. «Պօլսի հայերէնը պէտք է ձեռքնէ հասարակաց լեզուն, զի աւելի մաքուր և կոկված է, մինչդեռ գրսեցիներունը շատ բիրտ ու կոպիտ է, թէպէտ ա-

ւելի մօտ է դրարարի, սակայն այնպիսի բոլորովին անկիրթ լեզու մը հասարակաց լեզու ընտրվելու անարժան է: Ժամանակը արդարացուց Օսեանի կարծիքը:

50-ական թուականներին Օսեանը մտնում է ազատականների շրջանը, այն ազատականների՝ որ պատրաստեցին 1860-ի Տաճկահայ Սահմանադրութիւնը. Ռուսինեան, Պալեան, Պէշիկթաշլեան, Պարտիզպանեան, Աղաթոն, Բարունակ պէյ եղան իր սրտի ու մտքի ընկերները: Օսեանը թէև նոցանից տարիքով փոքր ու անփորձ, բայց այդ փորձառու մարդկանց խորհրդատու դարձաւ. իր ձայնը և իր խորհուրդները նոցա առաջ մեծ կշիռ ունեցան: Յայտնի չէ թէ այս խմբի իւրաքանչիւր անդամը ինչ մաս ունի Սահմանադրութեան պատրաստութեան մէջ, բայց ստոյգ է, որ Օսեանն էլ՝ Պալեանի ու Ռուսինեանի հետ՝ գլխաւոր հիմնադիրներից մէկն է:

Նուրբ քաղաքագիտութեամբ Օսեանը այնուհետև մտաւ պետական ծառայութեան մէջ, նախ՝ իր վարչական գործունէութեան առաջ աւելի լայն ասպարէզ բանալու համար, երկրորդ՝ մեր ազգային Սահմանադրութիւնը զանազան սոնձղութեանց դէմ պաշտպանելու համար, և երրորդ՝ նոյն սահմանադրական գաղափարները նաև տէրութեան մէջ մտցնելու համար: Այսակողմից երևար Օսեանի ճարտիկութիւնը և ճշմարիտ ազգասիրութիւնը, մի կողմից շմուռանալու համար ազգի շահերը և միւս կողմից հաւա-

տարիմ մնալու համար տէրութեան շահերին. և այս ճարտիկ քաղաքագիտութիւնը փոստեր կերպով ցոյց տուաւ Օտեանը՝ ազգի շահերը միարանելով տէրութեան շահերի հետ: Այնուհետև Օտեանը դարձաւ միանգամայն պետական մեծ դործիչ և ազգային շարժումների անձնուէր ղինւոր. չկար որևէ ազգային յառաջգիտական գործ՝ ուր Օտեանը յայտնի մասնակից կամ թաքուն դրդիչ չլինէր: Այսպէսով նա ստացաւ ազգի մէջ անհուն ժողովրդականութիւն, որին նպաստեցին իր հանձարի ու ճարտասան լեզուի հետ՝ նաև համակրելի բնաւորութիւնը: Սահմանադրութիւնը դեռ վաւերացուած չէր տէրութեան կողմից. պահպանողականները՝ նայն իսկ խորդախ միջոցներով՝ աշխատում էին խափանել նրա հաստատութիւնը. կառավարութիւնը 1862-ին հրամայեց կազմել մի Յանձնաժողով՝ քննելու համար այդ Սահմանադրութիւնը. ամէնքը վախում էին, որ ահա պահպանողականների դաւերը յաջողուեցան և նորածին Սահմանադրութիւնը կը մեռնի: Բայց Օտեանը ընտրուելով անգամ նոյն Յանձնաժողովի և օգտուելով Եպարբոսի հետ ունեցած մտերմութիւնից, կարողանում է փրկել Սահմանադրութիւնը իր բորոյական ազդեցութեամբ: Սակայն պահպանողականների դաւերը աւելի ևն յառաջանում, այս անգամ նպատակ ընտրելով Օտեանին. շարախօսների մատուցած Օտեանը կասկածելի է դառնում պետութեան առաջ և պետութիւնը ազգային շրջա-

նակից հետաջնելու համար նրան՝ կառավարական պաշտօնով ուղարկում է Բուլղարիոյ Ռուսձուք քաղաքը (1864):

Աղգային շրջանակից ու բարեկամներից հետանալը, հայրենիքի կարօտը և շրջապատի մեռելութիւնը շատ ազդեցին Օտեանի վրայ և նա ընկաւ Խոսրով մեկամաղձութեան մէջ: Ի՞նչքան թախճոտ, ի՞նչ վշտալի են այն օրագիրն ու այն նամակները՝ որ նա այս պանդխտութեան մէջ գրում է:

Երեք տարի տեւց Օտեանի պանդխտութիւնը Ռուսձուքում, ուր նշանաւոր պետական գործիչ Միտհաթ փաշայի բարեկամն ու գործակիցն էր: 1867-ին Օտեանը Պօլիս կանչուեցաւ և անցաւ աւելի բարձր պաշտօնների. գարձաւ Պետական Սորհրդի անդամ, Հասարակաց Շինութեան նախարարի խորհրդական, Արտաքին գործոց նախարարութեան օգնական, նրան յանձնուեցաւ կարգադրել Սերպիոյ թագաւորութեան հարցը՝ որի համար ուղարկուեց Պարիզ, ուր և վայելում էր Ֆրանսիական Հասարակապետութեան նախագահ Թիէռի այցելութիւնները:

1866 թուին, երբ Օտեանը դեռ Ռուսձուքումն էր, կառավարութիւնը տապալել էր Աղգային Սահմանադրութիւնը: Օտեանը յաջողեցաւ հոտ առնել: Միևնոյն ժամանակ շարունակ գրում էր Մասիս, Մանգումէ և Օրագիր թերթերում՝ պաշտպանելու համար Սահմանադրական սկզբունքները և տարածելու աւելի լայն խաւերի մէջ:

Օտեանը ի բնէ կրօնասէր ու հաւատացեալ մարդ էր. բայց այս չէր խանգարում լինել հակակղերական: Տեսնելով կղերի կատարած բռնակալ ու ապօրինի գործերը հայ իրականութեան մէջ, նա ասել է մի անգամ. «Ով որ գլուխը վեղար մ'ունի, սիրաբ սատանայ մ'ունի»: Բայց Սահմանադրութեան հաստատութիւնից յետոյ, երբ այլ ևս կղերը զրկուած էր իր ինքնագլուխ իշխանութիւնից, նա փոխում է իր դիրքը. նա այլ ևս ոչ թէ թշնամի, այլ գործակից է ճանաչում նաև կղերին, ազգի միւս բոլոր դասակարգերի հետ: Ինքն է որ պատճառ է լինում Խրիմեան Հայրիկին բարձրացնելու պատրիարքական աթոռը, որով մի կողմից ժողովրդական սղին բարձրացաւ պաշտօնական շրջանակներէ մէջ և միւս կողմից սկսուեց Հայաստանի բարենորոգութեանց հարցը:

Սերպիական խնդրի առթիւ ուզարկուելով Պարիզ, 1870—71 թուերին Օտեանը մասն է գալիս Ֆրանսիա ու Գերմանիա. վերադարձին անձնատուր է լինում մի այլ խոշոր Պետական գործի Դա Օսմանեան Սահմանադրութիւնն էր:

Երբ Միտհաթ փաշան կալաբոս դարձաւ, Օտեանը նրա ծածուկ խորհրդականն էր: Երկուսները գալիս էր նա Օտեանի տունը, ուր հաւաքում էր նաև հայ ազատականների խումբը (Սիրվիչէն, Քեաթիպեան, Սամսնճեան) ու խորհրդակցում էին տէրութիւնը Սահմանադրութեամբ օժտելու մասին: Օտեանը անջատական

չէր և կարծում էր թէ Հայը լաւագոյն կհանքը
կունենայ Սահմանադրական Թիւրքիայում:

1876 թ. հրատարակուեց Օսմանեան Սահ-
մանադրութիւնը. Սուլթան Ազիզը գահազօրի ե-
ղաւ և սպանուեց. կազմուեց Օսմ. երեսփոխանա-
կան ժողով և գտն ըարձրացուեց Մուրադը՝ իբր
Սահմանադրական կայսր: Նոր կառավարութեան
մէջ Օսմանը կատարում է ամենազգեցիկ գերը և
Օսմանեան կայսրութեան մէջ հանդիսանում է
իբր մեծ պետական գործիչ: Չուշացաւ սակայն
պետական ճարտածը. Համիդ Բ. ըարձրացաւ գա-
հը, Սահմանադրութիւնը տաղալից և նրա հեղի-
նակներին աքսորեց կամ կոխադան ըարձրա-
ցրեց: Օսմանը սխալաւ Պարսից և թէև Համիդը
շատ աշխատեց դեպքանների միջոցով նրան յեա-
րերհելու, բայց նա միշտ մերժեց, հաւատ չընծա-
յելով նրա խոստումներին:

7 տարի ֆուայ Օսմանը Պարսիցում, ուր
տարեց տարադրեալի խորտակուած ու ջախջախ-
ուած կեանքով: Այս ժամանակ ստացաւ «Մեծ
վարանդի» անունը: Հեռուից թղթակցում էր
Մասիսին՝ Վահրամ ծածկանունով: Մեռաւ 1887 թ.
օգոստ. 6-ին և թաղուեց Պէն-լա-Շէզի գերեզմա-
նատնում՝ մի անշուք շիրմի տակ:

Օսմանը թէև մեկ յայտնի գրողներից մէկն
է, բայց մի առանձին աշխատութիւն չունի. մե-
ծագոյն գրուածքը՝ որ նա թողել է, Լամարտի-
նի Ռաֆայէլ ղէպի թարգմանութիւնն է, որ կա-
տարել է երկու անգամ՝ 20 տարեկան հասակում:

բայց այս էլ անտիպ է: Գրելուց աւելի նա խօսել է. նրա ոգևորուած, ազդու և գեղեցիկ ճառերը մեր Ազգային Ժողովի զարդն են կազմել. Մամուրեանը կոչոււմ է նրան «Հայոց Միբարօ»՝ համեմատելով նրան Ֆրանսիական յեղափոխութեան հռչակաւոր հոռետրի հետ: Մնացեալ գործերն են նամակներ, մի անտիպ օրագիր (յիշատակարան), գեղօճներ, ուսանաւորներ, դամբանականներ, գրախօսութիւններ, վարչական խորհրդածութիւններ և զանազան յօդուածներ, որոնք հրատարակուած են ցանուցիր այս ու այն թերթում: 1892-ին Պօլսում ձեռնարկեցին հաւաքել Օտեանի բոլոր գործերը և հրատարակել, բայց կառավարութիւնը արգիլեց. այնուհետև Օտեանի անուան անգամ արատասանել ներելի չէր: Սահմանադրութեան վերահաստատումից յետո կարելի եղաւ յաջողութեամբ ձեռնարկել հրատարակութեան: Աս այժմ հրատարակուած է Ա. հատորը (Պօլիս 1910), որ պարունակոււմ է ըացի մի քանի դամբանականներից, գլխաւորապէս Ազգային Ժողովի մէջ խօսած ճառերը. բայց այս ճառերն էլ ատենադպիրների ձեռքով կազմած ամփոփումներ են և ոչ մի ամբողջական ճառ չկայ: Այնուամենայնիւ նրանց մէջ որոշ կիրպով տեսնուում են Օտեանի ոգին ու սկզբունքները:

Ամէն բանից առաջ պէտք է շեշտել Օտեանի անկողմնապահութիւնը. Օտեանը թէև ազատական, այսինքն որոշ կուսակցութեան պատկանող մարդ, բայց տեսէր թէ Ինչպիսի շիտակ վե-

բարերմունք է ցոյց տալիս դէպի պահպանողա-
կանութիւնը, որ ըմբռնում է իբրև մի ընկերա-
կան պահանջ: «Ամէն ազգի և ընկերութեան մէջ,
ասում է նա, կողմնակցութիւններ կան և պիտի
ըլլան, վասն զի ամէն ընկերութեան վիճակի մէջ
երկու էական պիտոյք կան. —պահպանութեան
պիտոյքն ու յառաջդիմութեան պիտոյքը: Այս
կրկին պիտոյքէն ծագած կուսակցութիւնները
իրենց օգտակար և իրաւացի կողմը ունին. եր-
կուքն ալ չափազանցութիւններ կրնան ունենալ:
Կառավարութեան գլուխ եղողներուն կը վերա-
բերի չափազանցութիւնները ամօքել, կիրքերը
հանդարտեցնել և ճշմարտութեան ծառայել, չվախ-
նալ կողմնակցութիւններէն, այլ յարգել ինչ որ
իրաւացի է իրենց պահանջմանցը մէջ, և մերժել
միայն ինչ որ նախապաշարմունք և կիրք է (էջ 2)»:

Յառաջդիմութիւնը պատմութեան բնա-
կան ընթացքն է. «Մարդկութեան ընթացքը
պատմութեան մէջ անյարիր և աղխազուր դիպ-
ուածոց շարք մը չէ: Մարդկութիւնը վայրենու-
թեան վիճակէն սկսելով միշտ լաւագոյն վիճակի
մը դիմած է և իւրաքանչիւր դար մարդկային
յառաջդիմութեան այս մեծ գործողութեան մէջ
իր բաժինն ունեցած է: Այս ճշմարտութիւնէն
կը ծագի իւրաքանչիւր մարդու համար պարտա-
ւորութիւն՝ մարդկութեան յառաջդիմութեանն
աշխատելու, առանց հայրենիքի ու ազգի խտրու-
թեան (էջ 173)»:

Օրէնքի հպատակութիւնը պարտաւորիչ է

նոյն իսկ վարչութեան. առանց օրէնքի կառա-
վարութիւն չկայ. «Օրէնքը կոխելով ազգեր փըր-
կելու եղնող առաջնորդները խաբած են միշտ
զԱզգերը և խաբուած են իրենք ալ. կը խաբուի
Սըրբազան Պատրիարքն ալ եթէ կը կարծէ որ երբ
ինք օրէնքը չյարգելու օրինակը տայ Ազգին,
աւելի գիւրաւ կը կառավարէ զԱզգը. չէ. ահա
այն ատեն անկարելի կըլլայ ազգին կառավա-
րութիւնը. զի օրինաց յարգութենէն զատ ուրիշ
բարոյական ոյժ չէ ֆնացած մեր Ազգային վար-
չութեան համար, որոյ հիմն ու գործողու-
թեան բոլոր միջոցը բարոյական գորութիւնն է
(էջ 137)»:

Գործիչը չպիտի յուսահատի ներկայ ան-
յաջողութիւններից. ապագայի հաւատը նրա զօ-
րութիւնը պիտի լինի: «Օ՛հ, եթէ մարդս ներ-
կային մէջ միայն ընկղմած ըլլար, եթէ ան-
հուն ապագային հաւատ չունենար իր ներսէն,
եթէ վերջապէս սահմանաւոր և ժամանակաւոր
ըլլային մարդուս ականակութիւնները, ինչո՞ւ ա-
ռաքինի մարդը այս աստիճան նահատակութեան
յանձնառու ըլլար, մինչև զո՞ն ընելու չափ իր
անձը հայրենեաց սիրոյն և ազգին ապագային
համար, զոր և ոչ իսկ աչքովը տեսնելու և մխի-
թարուելու յոյսն ունի: Եւ լաւ ուշ գրէք. հայ-
րենիք մը որ կայ, հայրենիք մը որ իր փառքին
մէջ կը փայլի, սիրելը գիւրբին է. իսկ Պարտիզ-
պան՝ այն հայրենեաց նուիրած էր զինքը, որ
ընկած էր և անխառունակ (էջ 158)»:

Վէճի մէջ իր հանդարտ բնաւորութեան նկարագիրն են տալիս հետեւեալ տողերը. «Եթէ հանդարտութեան ու անկողմնակալութեան օրինակը չեն տար անոնք, որոնց ամենէն աւելի կը պատկանի, ևս իսկ կուտամ իրենց անյիշաչարութեան օրինակը, և այս պարագային մէջ ալ անձնական խնդիր չեմ ուզեր խառնել արդէն կրնձոստ խնդրոյ մը մէջ, թէև եղած ակնարկութիւնքը ամենէն աւելի ինձի կը վերաբերին: Իո՞ւր զիս կը դրզուէք, ևս ամենայն հանդարտութեամբ ու անկեղծութեամբ ձեր ուղած բացատրութիւնը կուտամ (էջ 94)»:

Սօսելով այն երեսփոխանների մասին՝ որոնք միաժամանակ և տէրութեան պաշտօնեայ էին և ակնարկելով իր անձին, ասում է. «Ի՞նչ վատութիւն, ի՞նչ ցած սիրտ պէտք է ենթադրուի ազգային պաշտօնեայի մը քով, որ իր առօրեայ շահերուն ու սին պատիւներու գոհէ դժբախտ ազգի մը, իր ազգին, մշտնջինաւոր շահերը: Եթէ այնպիսի ազգային մը կը գտնուի որ օտար քաղաքականութեան մը կը ծառայէ, տնիծեալ ըլլայ, երբցս տնիծեալ այնպիսին (էջ 45)»:

Դամբանականները խօսում են մի բանի նշանաւոր ազգային գործիչների վրայ. նրանց մէջ ամենազեղեցիկն է Քեաթիպեանի վրայ դրած ողբը: Քեաթիպեանը Սուլթան Ազիզի բժիշկն էր. նա իսկական բարեգործ էր. ոչ միայն իր զիտութիւնը, այլ և իր բովանդակ նիւթական կարողութիւնը բաշխում էր աղքատ հիւանդներին.

Պօլիսը՝ առանց ազգի խտրութեան՝ պաշտում էր նրան: Թուրք յեղափոխականները նրան խեղդեցին և ծովը զցեցին, լուր տարածելով թէ անձնասպանել է: Օտեանը Պարիզից լսեց ցուալի գոյժը և գրեց այս գեղեցիկ սյրը:

Ո՞վ ինձ բարեկամ, ո՞վ ինձ մտերիմ, ո՞վ ետ պիտի տայ ինձ իմ մտերիմ բարեկամ:

Ո՞չ առնն:

Քան զպատմական անձինս ակելի կարծէր նա. իրեն նմանը բիւրաւոր մարդոց մէջ մէկ հատիկ կը ծնի. շատ մը վատերու փոխարէն Աստուած երբեմն այսպիսի ոմն կը ստեղծէ, որ միխթարուն մարդիկ:

Արի արանց էր նա, բնաւորութեամբն արի, արի հանճարով, սրտովն ալ արի:

Մեծ ետ էր, բարութիւնն էր անձնաւորեալ, աղքատին ու հիւանդին բարեկամ, բարեկամ մեծատանց ու ամենուն բարերար:

Պարտաւորութեան ձայնը իր պատգամն էր և ուրիշ ձայն չուզեց լսել. առաքինութիւնը իր բնութիւնն էր և օր մը շթուլացաւ իր սիրոյն:

Այլ թէ թուլացաւ, աւանդ, այն իր վերջին օրն եղաւ:

Ո՞չ, ամպեր, սե՛ ամպեր, եկան մթազնել քու պայծառ միտքդ ու ատողջ զատողութիւնդ, ո՞վ իմ բարեկամս:

Զբեղ սիրեցին Պօսֆօրի կրկին ափունք, ծերն ու աղքատ քեզ օրհնեցին, երիտասարդք սիրեցան ի քեզ ու մեծամեծք և մեծատունք պատուեցին քեզ, ամեն ազգէ՛ մարդիկ ու ամեն աստիճանի մարդիկ քեզի գիմեցին:

Ամենուն հասար, ամենուն օղնեցիր, անձման արհեստովդ, անձման խելքովդ, անձման ձեռքովդ:

Ուր որ գացիր՝ շատ անգամ յուսանառութեան
յացը դադրեցուցիր, յուսոյ ժպտը փայլեցուցիր.
սրտիդ բարութենէն ու բնաւորութեանդ կորովէն
միշտ բան մը կը հաղորդուէր ամենուն:

Միայն սիրեցիր, ոչ զոք ատնցիր, ու միայն
կեանքդ ատեցիր:

Անյուշ և անյոյս զքո ուղիդ ընթացար մինչև
որ յոգնեցար:

Ինչն արդեօք:

Երեւեակայիլով այն բոպէն՝ ուր նա գնում է
ձովափ՝ իբր թէ անձնասպանութիւն գործելու,
գրում է.

Ու առ խարխափ գնացիր կարծր ու պազ ա-
ւազին վրայ, խիճերուն վրայ, ժայռերուն վրայ,
ջուրերուն մէջ՝ ոչնչութիւն գտնելու:

Գարձիբ, ևս գարձիբ. տակաւին պէտք ունինք
այդ աղնուական գլուխդ տեսնելու, որ երբեք վատ
խորճուրդ մը չէր յղացած. գարձիբ, տակաւին շատ
վիշտեր կան սփոփելու, շատ նկուն սրտեր կան զօ-
րացնելու, ու նայէ՛ սրչափ ձեռքեր երկնցած են
քեզի. գարձիբ, շըլլայ թէ Աստուած որ քու կեանքդ
պարզե մը ըրաւ ամենուս՝ զքո մահդ պատուհաս մը
ընէ շատերուն:

Այլ չէ, աւանդիկ աներկմիտ կ'ընթանաս ու
չես լսեր անձուն աղաղակը որ կը բարձրանայ
եակէդ ժողովրդեան ամէն կարգերէն. ալիքներուն
ազազանն ալ չես լսեր:

Լսէի՛ր գանէ վերջին վայրկեանիդ Աստուծոյ
ձայնը սրտիդ մէջ:

Ո՞ր գիտէ:

Կըսեն թէ այն դմնէ ձովածոցին մէջ գեռ ձո-
վածոյն չեղած, երկար ժամերով շըջեցար, ժամեր է

բուն նայելով անշուշտ ծովուն, նայելով նաև երկնքին: Թորձուրդք արդեօք նորանորք չթաւալեցին քու միտքդ այն միջոցին և արդեօք երկինք շիջեցոց արդէն հողոյդ մէջ, ի վարձատրութիւն անստղիւս և առաքինի կենցաղիդ, իր յաւիտենական գրութեան ցօղն անմահարար:

Հատորից զուրս մնացած գրութիւնները՝ ինչպէս անտիպ յիշատակարանները, նամակները, զեղօճները և այլն շատ աւելի զեղեցիկ են: Այս բոլորի մէջ նա քնարական բանաստեղծ է. և քնարերգութիւնը նրա սիրած զրական սեռը. ամէնից աւելի քնարերգու բանաստեղծներին է նա պաշտում. Լամարտինը, Հիւզօն, Ալֆրէդ դը-Միւսէն, Ալիշանը ամենօրեայ ընթերցման առարկաներն են. Լամարտինի Ռաֆայէլը իր ծոցումն է կրում: Առանձին սէր ունի Հալէվի «Արքայ Կոստանգին» և Ալբէո Դէլպի «Մարքիզ» վէպերի վրայ, որոնք թարգմանել է տալիս հայերէնի լեւոյսի սիրում իրապաշտ զպրոցը. Զուլան նրա համար ամէնից ատելի գրողն է:

Օտեանի գրութիւնները առ հասարակ օժուած են մեղամազձոտ վեհութեամբ, նրա ամէն մի տողից տխրութիւնն է ծորում կաթիլ կաթիլ: Ի՞նչ է նրա տխրութեան պատճառը: «Գողանիք մըն է, որ ոչ ոք պիտի գիտնայ»: Այդ տխրութիւնը սկսում է հէնց ամենաթարմ երիտասարդութիւնից. դեռ 20 տարեկան՝ նա Ռաֆայէլն է թարգմանում, տխուր սիրոյ այդ վէպը, որ վէպ լինելուց աւելի՝ քնարերգութիւն է համակ՝ մահ-

ուան հրատարակներով լցուած: Այնուհետև գալիս են կեանքի պատրանքները, պանդխտութիւնը, սիրած բարեկամների մահը, հասարակական գործունէութեան իր լայն եռանդի սուսջ բացուած անձուկ ասպարէզը, և այս բոլորը հետ մի անյոյս սէր, որոնք նրա սիրաբ զառնութեան թոյնով են լցնուած: Ահա թէ ինչպէս է նկարուի իր պատկերը «Վերջին հառաչանքի» մէջ (Սէր 1864 թ):

Երսուն տարի անցած է իր գլխին վրայէն:

Երսուն տարի, առայդ հասակին ծիրն է լուսափայլ:

Եւ սակայն վերջին ծայրը հասած է արդէն կենաց:

Կեճիւ շունի իր ճակատը, այլ սրտին մէջ վերքեր կան բացված:

Դժբախտութեան բաժակին մինչև մրուրը քամած է:

Երջանկութիւնն իրեն համար լոկ անուն մըն է. բոլոր կեանքին մէջ և ոչ իսկ վայրկեան մը զգացած է զանի:

Բոլոր կեանքին մէջ և ոչ մէկ վայրկեան մը:

Բայց յոյսը, այն պահապան հրեշտակը, զոր Աստուած դրած է ամէն մարդու բով, զինքը լրած է՛էր մինչև այս տարիքը:

Թերևս իրանունը ունէր յուսարու:

Երբ այս տարիքը հասաւ և երջանկութեան լպրծուն նեմին վրայ ոտը կոխել ուղեք, ոտը զթեցաւ, և յոյսը, իր գոյութեան վերջին ասպատանարանը, զինքը լրաւ ի բաց գնաց:

Աւրան մը չը յուսար:

Եւ ոչ կը զգայ:

Եւ միայն մահուան կ'ակնկալէ:

Մարդիկ զանազան կերպով պիտի դատեն
զինքը և ոչ ոք պիտի գիտնայ իր յուսահատութեան
զաղանիքը:

Օտեսանը շատ էր սիրում Պէշիկթաշլեանին:
Երկուսի հոգիները իրար մէջ հալուել էին: Մե-
ռաւ Պէշիկթաշլեանը՝ իբրև սիրոյ ու հիւժախափ
զոհ: Կոյսին ուղղելով իր խօսքը՝ նա զրհլ էր իր
մի գեղեցիկ տաղը.

Յիշեա՛ գիտ, կոյս, երբ զվայրի, սէ, տեսանես
զու գծադիկ,

Որ հսկէ ի վերայ իմ մենաւոր գերեզմանին...

Այս տողերից ներշնչուած Օտեսանը գրում է
իր հիանալի մի գեղօնը.

Ծաղկին վայրի ի տես գնացիր, ս՛վ աղջիկ.

Ոչ ձեռք անկեց զանի, ձեռք բարեկամի կամ
սիրունոյ,

Ոչ արտասուաթուրմ աչքերով՝ երկոյեան
ստուերներուն խառնուած՝ անձանօթ ոք եկաւ ջուր
տալ ինքնաբոյս տունկին.

Ու միայն՝ զոր հետ աղջկան երգեց նա ի սէր
կաթոգին, շողն առաւօտին ու ցօղն երկնքին ու գե-
փիւս հովտին, ելան այցելել անտերունջ ծաղկին...

Քրթնաջիւնք Բանաստեղծին տատանակ են ե-
ղել գերեզմանին բոլորտիք.

Փնռչ փռչ կերեան մէն մի հառաչանք որ
կարծես կելնեն ի խարոց շիրմին:

Ծիծաղափայլ զաշտ ձիրանի՛ քու առ ոտիւքդ
ձաւալի, ձառն ու ծաղիկ քեզ ժպտին ի բոյր ի
թոյր բրբմենի...

Փշեն շար հողմունք, սուրան կայծակներ,

խոնջեալ բունէդ կարթննաս, սակի անուրջըդ ընդ-
հատեն, արոփէ սրտիկդ՝ այլ երկիւղէ:

Ո՞վ տեսար յանկարծ՝ ի շարաշուք փաղփիւն
փայլակին, կամ թէ անոն մ'արդեօք զժպհի՝ սուլի-
ցին ականջիդ՝ հողմունք վրէժինդիր:

Անոն սիրելի ու ոչ ոք, յեա մանուն բու
առջիդ արտասանած էր զանի, ոչ ալ ի ջինջ գիշերին
բարակ ամպիկն որ ծածկէր զերես լուսնին՝ մեկա-
մաղձիկ անոր դէմքն յիշեցուցած էր քեզի:

Ո՞վ մոռացօնք մոռացօնք, պատանք մեռելոյն,
դու զամէնք կու պատես, մեռեալն ու կենդանին, և
որ մեայն կենդանի՝ զոչէ կարեղէր. «զմէ՞ այս կեանք,
զմէ՞ աշխարհ, զմէ՞ սէր»:

Օտեանն էլ սիրել էր. և իր անյոյս այդ
սիրոյ յիշատակն է որ երդում է այս ախուր տողե-
րի մէջ.

Թեթև սախը անցնիմ դունէդ, ո՞վ գերեզման,
տաժանելի եղաւ լոյսն ինձի համար. ըլլա՞յ խաւարն
աչքերուս դիւր:

Հառաչ մ'հանէ, սրտիկս, հուսկ հառաչ, և ի
նմա աղաղակեն բոլոր աղէտք իմ կենաց:

Մըմնջեսցէ անունն իմ, մըմնջեսցէ ի սրտին,
իրբև վանդիւն մի յետին զոր կրկնէ հովիտն առ
հովիտ՝ ձայնի միոյ դադարելոյ.

Չտազնապէ յիշատակն իմ զնա. անմըբիկ և
անմբուր՝ որպէս իր լսիկ սէրն ալ ինձի համար:

Քանիցս արդեօք յառեալ ի քեզ, ո՞վ իմ լու-
սին, եղբերբոգեալ ի սիրա, համբ ի բերան, յիշեցի
զանցեալ օրերս ու զանցեալն իմ սէր:

Քանիցս արդեօք, ո՞վ երկինք, պաղատագին
նայուածքներով առ քեզ ակնարկեցի...:

Օտեանի գեղեցիկ գրուածքներից է նաև իր

Օրագիրը՝ որ օրը օրին գրել է Ռուսճուբուսու
Հայրենի կարօտով տառապող պանդուխտի տխուր
էջերն են սրանք. բանաստեղծը վշտաճար նայում
է չորս կողմ, ոչ ծանօթ է տեսնում, ոչ բարե-
կամ. չի գտնում սրտակից մէկին, չի լսում մի
կարեկից ձայն. բնութիւնն էլ է իրեն համար
տխուր, միօրինակ, ծանծրալի ու անհրապոյր.
հեռուից՝ երագի նման երեցող հայրենիքը այժմ
ինչ զեղեցիկ հրապոյրներ ունի նրա համար:

Տա՛ր օր մը անցուցինք այսօր, տար ու շատ
տխուր—տխուր ինչպէս երէկն էր և ինչպէս ետանդ,
ինչպէս պիտի ըլլայ վաղիւ և վաղանդ ես... լու-
թիւնն և ամայութիւնն—ամայութիւն չորս դիւ, ամա-
յութիւնն ներսի դիւ—օդը, մարդիկ և երկինք ան-
գամ գասակից են սրտիս նեղութեանը—ամենայն ինչ
կը ծանրանայ վրաս—խօսք մը, բառ մը, փողոցին
մէջ փոքրիկ մանուկներուն հանած ձիչն սնդամ,
աներկոց շշուէնն ու ալեաց մրմունջը՝ ամենայն ինչ
չարաչար կը հնչէ ականջիս... և կուզէի՛ որ իմ հա-
ռաչանքս միայն լեցնէր գաշխարհ համայն...

Եւ այս ինչ մեռելական հանդարտութիւն է—
տերև չերերանք—անշարժ են ամպերը ու Դանուբին
ալիքները չունին և ոչ կնճիս մը—կարծես թէ բո-
լոր բնութիւնը ապշեր է. չե՛մ ուզեր այս հանգար-
տութիւնն այ—ուրեմն իմ սիրտս միայն փոթորիկի
մէջ պիտի ըլլայ...

Բայց այս ձայնը—չոզնուալին անիւն է որ ա-
լիքները պատուելով կ'երթայ կամ կուգայ—Դանու-
բին մեռել ալիքները—և ահա կը սուլէ: Մուլէ շո-
զեմուզ իմ,—ա՛հ, այդ ձայնէն ուրիշ անուշ ձայն չը
կայ ինձի համար—թող բնութեան լսեն բոլոր ձայ-
ները և թու ձայնդ միայն լսեմ ես:

Օտեանը ունի նաև նկարագրական գեղեցիկ հատուածներ. զրանց մէջ հիանալի է Վիսպատի նկարագրութիւնը, որ հայ գրականութեան մէջ պիտի կազմէ յաւիտեան անջնջութի մէկ էջ:

Վիսպատ կնք:

Վայրն է գեղեցիկ ու հանգարտիկ. — շոս ջուրը ծիծաղ մունի, օդը ծիծաղ մունի, երկինքը ծիծաղ մունի, որ անմեղ ազնկան ծիծաղին կը պատասխանեն: Անտան իր զօս տերևոց խօշիւնն ունի, իր մամուպատ ծառերն ու ծառի կոճերը, իր բարանձաւը, իր սահանքը, իր բացափայլը և իր հովտաց հովիտը: Կը միտն անասին մէջ, կը խորատուցիս, և նա ի խորոց անուն մթութեանն կերկերածայն թռչնոց վայրեններովը ու անագնացոյ ծաղերուն սօսափիւնովը կը պատասխանէ սրտիդ անուն աղաղակներուն: Բիշ մանդին կը տեսնես, որ անագին սպասած մը երկնից դէմ կը ցցուի ու կտրծես շանթը կ'արճամարնէ. իր լոռուս կողերուն վայրի կանաչին վրայէն կաթիլ կաթիլ ջուր մը կը սփռի վճիտ, փայլփլուն, զոփաղին, և այն կաթիլը հեղեղ կըլլայ որ գմայրիս կը խորտակէ ու անուն հովիտ մը կը փորէ իր ճամբուն վրա, հոս ջրվէժ, հոն՝ ջրի առուակ, հոս՝ կը զրզրչէ, հոն կը կարկաջէ, հոն՝ ամպերուն հետ թխաղոյն կ'որոտայ, հոս՝ դալարագեղ ծաղկասփիւռ խոտերուն եզերքը՝ մամուածապատ ման կուզայ, հոն՝ կը փրփրայ, հոս կը փայլփլայ, և արևուն նախածաղ փայլիւններուն առջև կը կարմրի:

Հոն է ներդաշնակութիւնը, կարգը այս անկարգութեան մէջ է. և զի մարդուն ձեռքը ոչ ժպիւրհայլ համեստօրէն խառնուած է բնութեան գործոցը,

անոր կամացն ու քմացը հնազանդելով, և զի բնութիւնն է որ կը տիրապետէ:

Մշուշ շունի երկինքը՝ որ այն մշուշը պատէ նաև գտիրտը. կտպոյտ կը տեսնես ցերեկը, աստղունը կը տեսնես գիշերը. ամպերն ալ, երբ ամպեր պատեն, զովագին են և թափանցիկ արևին լուսովը:

Օտեանի լիզուն հետևում է մի առանձին ոճի. ինքը թէև աշխարհաբարեան, բայց շափազանց սիրող է գրաբարի և շարունակ օգտւում է նրանից: Սակայն գրաբարի այս խառնուրդը այնպէս ճարտար հիւսուած, այնպէս անուշ շարախառնուած է, որ փոխանակ կոպիտ անհարթութիւններ ձեացնելու, տալիս է նրա լիզուին ծանր ու վեհափառ կերպարանք: Օտեանը աշխարհաբար է գրում գրաբար շարադասութեամբ: Նրա կարճ կարճ հատուածները, նրա սիրած ազատ շարադասութիւնը Սաղմոսների վեհունակ լիզուն են յիշեցնում:

ՆՈՐ-ՆԱԿԻՉԵՒԱՆ,
Տպարան Ս. Աւագեանի.

Нахичевань н-Д.
Пар. тип. С. Я. Авакова

